

1978/9 Разар тилин
графика тиккен
II бөлім

Сыртта

A-939

52
AMANÇOLOV S., SAURANBAEV N.

494-
H. 52

QAZAQ TJLJNIN GRAMMATIKASİ

II-BÖLİM

SINTAKSIS

ORTALAU ÇANA ORTA MEKTEPTERGE
ARNALQAN

QAZ. SSR OQU QALQ
KOMISSARIATİ
BEKİTKEN

I-BASİLUB

ALMA-ATA
QAZAQ MEMLEKETİ BASPASİ
1939

ESKERTÜ:

Qolýnızdaqy qazaq tiljnjn sintaksisj vjrnjnj ret syqyp otyr. Sintaksis mektep-terde oqyтылып cyrse de belek kыtap 3 op сыqpaqan edj. Bül çaqdaı kыtapty çazojan avtorlardı көр qынысылыqtарqa kezdestjrdj. Çazucылар bül kыtapty çazuda mymkjn bolojanybca kemcjlykterdjn bolmaуына тыrstы. Әйтsede vjrsypыra сеveptermen, әsjrese басpanың salaqtыqынан vjraz qatalar ketken. Ol qatalardың көpcjlygj: тыныс belgijlerj-njң dүrtс qoылмауы çana keibjр sözderdjn qata basылуы.

Mısaly: 1) Keibjр, jrynqai mycelerdjn arasyна qaratpa sözderden son, qұrmalas sөilemderdjn arasyndaqy ytyrler basылмаqan. Kerekty çerjnde syzyqca, qos nykteler de tysjp qalqan. Sol siaqty bular keiçerde ornсыз da basылып ketken.

2) Aqac, qandaı, bai, capcaı siaqty sözder--Aqac, qanqai, bar, capcaı vop basыloqan.

Mұnyмен vjрге keibjр çalqy esjmdер kjç әrppen basылып ketken (kөkçanbai t. v.). Mұндаı qatalardың bastылар kыtaptyң osy betjнде kerсетjldj. Solardy dүrбstar oqy-laryңызdy sıralımyз.

Kыtaptyң çattyqı materialдарып çıпаuoqa Mұsabaeв Oı., Axmetov A., Тынысбеков X. çoldastар qатысты.

Avtorlar.

T Y Z E T U

Betj	Çoly	Basыloqanь	Dүrtсь
15	8 tem.	Maqudap	Maqaldap
17	18 "	söz	sor
✓ 33	6 çoq.	bastaucь	bastaucь
35	18 tem.	yc vjrdel	yc çaqqa vjrdel
41	8 çoq.	ezemjz	ezj jz
43	20 "	matorдь	matorдь
44	4 tem.	pjkjrmce	pjkjrmce,
50	1 "	h qsyз	1 q.ы
51	16 "	çalqaulыqtар	çalqaulыqtар
61	13 çoq.	aitqanda	aitqandai
63	1 "	uiojaruь	uiojaruьmen
64	16 tem.	sjtel	sjftei
81	9 tem.	çұrtыlsa	qұrtыlsa
71	temen en 4	çana	çana
76	çoqarydan 4	tektj	kektj

Кнв. № 1717-33/a
Вкл. лмт

§ 1. SÖILEM

Bjz oibmьzdzь basqalarqa sölleu arqybь vьldremjz. Sөilegende çazqanda sözderdj vьr-vьrjmen ballanьstьrьp, belgijь vьr tianaqьtь oibь aitamьz. Kerde oi vьr sözben de altьlady.

„Tyn. Ekj kьsjnьj kölenkesj catьrьbь yidьj esjgьne tьstj. Sьrttarь kьrjnedj. Esjk qaqьtь. Oiau çatqan Asqar atьp türdzь. Sürady. Actь“ Muxtar).

Münda әrbjz oi vьrnece sözdermen de, vьr sözben de altьlp tür. Tyn. Sürady. Actь. Bular vьr sözden quralqan söilemder. Qalqan darь vьrnece sözden quralqan.

Sөilem degenjmьz — tianaqьtь oibь vьldjretjь vьr söz, volmasa vьrnece sözderdjь өзara ballanьsqan tonь.

Bjrnece sözden quralqan söilemdegj sözder өзara vьr-vьrjmen tulaqь, maqna çaqьnan ballanьsьp türady. Sonda qana olar tianaqьtь oibь vьldjre alady.

Misaly: Oiau çatqan Asqar atьp tür — desek, altalьq degen oibьmьz tianaqьtь volmaldь. Oi tianaqьtь, tьsьnjktj volu ycjь — oiau çatqan Asqar atьp türdzь — deujmьz kerek.

Sөilem jcjьdegj sözder өзara ballanьsьp türady. Olardь grammatikalyq ballanьs deidjь.

I-çatьboьu. Temendegj tekstj oqьp cьqьp, ondaqь çeke söilemderdj açьratьndar.

I. Keruencjler men Tazca Aldardь aillaq, çьldap jzdedj, olar var maqan, süramaqan çer çoq, aqьrьnda, Aldardьdь yijь taubьr alady (Aldarkөse).

II. Tyn aibь, çьldьzdzь, çarьq eken. Oi ara çan-çaqь erkjь kьrjnetjь adьrlau çer edj, adьrdan zavod ta aqьp kьrjnedj eken, zavod qala-sьnda çanqan elektr camьnьdь çijijgь arqasьnda çьldьzdan kem emez, әlde qalda Cortan çatqan ketjь vara çatqan poibьz parovozьnьdь yijь keledj. Әnel... Kөkte ekj qьzьl çьldьz aqьp varady, oi çьldьz emes.. Qьzьlçardan Qaraqandьnь betteq tartqan samolet.

(Sөziti, Altьn aimaq).

III. Bjz mьngen kemege vьr çьz çьrtma tonnaqь çaqьp çьk alady. Altь zeңvьrek aldyq çana özjmьz on altь adamьbz, çьgjmьz aur

emes, көп negrlermen атынас қалса, рьсақ, балта, айна, сьпъ,
тақъ басқаларь сияқты заттар.

(Robinson Kruzo)

IV. Qызы қыбек тәңімді қып қылмаймь,
Қарқыраған кыңімді тын қылмаймь,
Неке қтар ала аймай қаласын деп.
Салқа варьпъ васымды кып қылмаймь,
Батады деп қорқыпымь елім дауқа,
Тым болмаса бермеді дені сауқа.
Мені аласа, мал үсін қылатпасып,
Бермесін осырайған омыр қауқа.
Сөзім сол — меілін қандыр, меілін өтірі
Қисық десең қанекі, дәлел келтірі

(S. Maxmät, Q a m a r s ä l u).

§ 2. Qabarıь, sïraulь, leptj sөilemder

Sөilemder айтылуына, мақнасына қарай үшке бөлінеді:

1) qabarıь, 2) sïraulь, 3) leptj.

Kei sөilemder belgılı bjr oqıqanь, қай-kyıdj bıldіre, qabarlai айтлады. Misalь:

1. Қазқытұрь қалмады қыстың сызы,
Masatьdal qılpyrar қердің қызь...
2. Bıь astық өте bıtkь boldь. 3. Marat pioner gazetіne қазыды.

| Qabarlai айтылаан sөilemnen соң nykte qoıьлады. |

Sөilem bjr zattың jsj, қимыль, қай-kyıj туралы sұрала айтса, sïraulь sөilem bolady.

Misalь: 1) Qanqai kıtap oқыp oтырсын? 2) Bıl kımnıj kıtabь? 3) Klastarьnda qanca bala oqıды?

Sұraulь sөilem, көбнесе, sұraulь (*kıj, ne, qacan, qandai, qai, qalsь, t. v.*) esımdıjter arqыь ia sұraulь sөzderdıj қердемjмен қасалady.

Misalь: 1) Sende Abaıdyң өлендер қинақы бар ма? 2) Bygıj bıblıotekaqa варь *pa* edıj?

Keıde sұraulь qosымcasьz aq sұrau maqnalь sөilem қасалady. Onda cьoqar, qoi, э, cь — degen cылаu sөzderdıj de көmegj bolady. Misalь:

1. Sen kece keldıj qoi? 2. Қımac қақы қазыты, ol cь? 3. Sen „Қан-Kristoftь“ oқыған cьoqarsьң? 4. Mұqactar қайтып келген cьoqar, э?

Soilem quanbь, renjc vьirьq tьndanu maqnada aitylsa, lepty sellem volady. Misaly:

1. Ei qart Qoqaq, qart Qoqaq,
Attyн vasyн tart Qoqaq!

(Er — Tarqьn).

2. Attardy ьkell Baklanov, berj kell Atqa mьnjьder! (Fadeev, Metelitsa). 3) Kynim, kycьm— ьstazьm, ьasa Stalin! 4. Barьbь elderdьn proletarlarь, vьrjьgьnder! 5. Pa, cьrkьnnьdь ьnь ail

Lepty sellem kьterjьkь daus ьrqaqьmen aitylady. Lepty sellemnen soң lep belgьsj (!) qoitylady.

Kei sellemder ьrj sьraulь, ьrj lepty volady. Ondai sellemnьdь soңьnan sьrau belgьsj (?) men qatar lep (!) belgьsj qoitylady. Mьndaıda sьraulьdь maqna vasyн aitylsa, lep belgьsj vьrьn qoitylady. Misaly:

Kecьkьkenjь, qalai, ьaramaidy qoi!? Tyu, ьzjь, netken er edjь!?

2-ьattьqu. Tьmendegь текsterden qavarь, sьraulь, lepty sellemderdь aььrathьr. tьnьs belgьlerjь qoityр cььqьndьr.

1. Olьavai kezektь sьzьdьn aitqanьsa volmady, vьr qoi volьp Aidarlar da keljь ьettь.

— O, ьoldarьdь volььn

— Aitqandarьdь kelsjьn

— Vьrge volььn

— Volьььdь tavandьa tysjь ьyn volььn.

2.— Onda volььstь sьzьdьdь qoityьzьda bereljk, ьltjьresьz ve

— ьltjьremjьn.

— Anyq pa

— Qaraqьm au anyqpaң ne ьueljь qoityma tysjьrьp valqasandь

Aidar jьjnen vььndьqan qanьarьn ьperjьp ьatьp:

— Anyq volьsa, mь, vьraq, aityьp qalьp ьyrmenjьz—dedjь.

Qanьardь ьstap tьrьp, Mysьrjьr ььmьndap kyldь de, Aidarqьa qarady.

— Nege kyldьnjьz—dedjь Aidar.

— Men mьnь volьstan vьrьn salaityн kьsjьm var, sonьdь qal ьerjьne salsam eken dep tьrьqanьm.

(ьbicev, Armanьsьzdar).

3-ьattьqu. Tьmendegь текsterdь cartьna keltjьrьp oqьp, ondaqь ьr sellemnьdьn aitylubьna qalai, qandai sellem ekendьgьjn anyqtandar.

Lakei vьrьlmastan savadandь cecьp ьatьp vьrdeme dep mьndьqьlady. Maksim Maksimic aculanaityн dedjь: mensjьnvegьc lakeidь ььqьnnan tartьp tьrьp:

— Ei, cьraq, men senen sьrap tьrьmьn qoi...—dedjь.

— Kьmdьkь volьucь edjь?... Menjь mьzamdьkь.

— Mьzandь kьm?

— Pecorin...

— Ne deisjn? Ne deisjn! Pecorin?... Əi, çasaqan ai. Kavkazda qız-met jstegen kjsj me?...— dep daustap, Maksim Maksimic menj çenimnen çölqladı. Onıñ kezjnde quanyc otı çarqıradı.

— Jstegen qot deimjn,— oqan men özjm çanada keldjm...— dedj lakel.

— Solail... Solail... Grigori Aleksandre pa?... Atı solai emes pe?... Bız senjn mırzanmen eskj dospız,— dep ol lakeidj arqaqa qaqqanda anau tensesljr varıp çeneldj.

(Lermontov).

И. Сүү çануар, сүү тїлпар!
Ystjnde bygjn men sїnqar.
Altı aılıqtı altı bas,
Aldımda kytken qalqım var,
Tїlparıb çıgjt atanqan.

Stalin bergen dañqım var,
Kremldj çırлаың,
Stalındj çırлаың,
Домбырань тарталың!

(Çамы).

§ 3. Çai söllem

Söllem sözden quralatınyñ bız çoqarыда tysjndjk. Söllemdegj öz aldı belgjlj sürauqa çauap беретjn sözderdj söllem mycesj dep ataldı.

Söllem mycelerj söllemdegj atqaratыñ qызmetjne qarai ekjge böljedj: а) Tїrlaulı; в) Tїrlausыз.

Bastauыс pen balandaуыс söllemnjñ tїrlaulı mycesj dep ataldı.

Bastauыс pen balandaуыстан басqa söllemnjñ mycelerjn tїrlausыз myce deidj.

4 çattıqı. Temendegj söllemderdjñ tїrlaulı, tїrlausыз mycelerjn açıratыңdar

Мын сәлем саған,
Мәңгү қолдас маіым!
Сен қыда қас қығжт вор келген саіың,
Çer çıбек varqıt kljр,
Çası çıбек
Byrkenedj: ylenkj, terek, qalıң.

Basqaqa qымбат, sağan tegın arzan
tyrlj gyl: ençı, çaqıt, laqyl, marçan
Ystjnde tegjledj.
Ykjn bılı,
Qalpaqın kyn,
Naızaqai colıp — qazyıan.

Tїlqan sılı, denende qolıñ qairat,
Betjnde alma qızyl — qanıñ oınar,
Keudendj kere çatqan tınyq aua
Taza, toq, tuırylqan baldaı qalımaq.

Keskjnjñ, tїlqan tїrpat sılı sәnjñ,—
Yınap bılıbıl çırqaldı tәttj әnjñ,
Bult, wıqa, sәurjk, qocqar, teke,
Qıs, waqa...
Әncj qıldың wоnyñ wәrjn.

M. Sәnit.

Çai söllemder qurılyсына qarai ekjge böljedj.

1. Çalan, 2. Çalıma söllem.

1. Çalan söllem degenjmiz tek bastaуыс pen balandaуыстан қана қўралатын söllem.

Misalы: Çaz сықты. Çer қўлырды. Balalar çinalды.

II. Çalyma söllem degenjmiz bastaуыс pen balandaуыстан басқа da söllem mycelerjnen қўралатын söllem.

Misalы: 1. Men Qaraqandyda boldым. 2. Men ылыр Qaraqandyda boldым. Men ылыр Qaraqandyda ekj ai boldым.

6-çattықу. Tekstegj çalan söllemderge tairausыз myceler qosыр kecjrjnder

1. Awa! — aqын. 2. Ol çazды. 3. Qalq syledj. 4. Men oqыдым. 5. Сы- çarmasы unady. 6. Balalar çattap alды. 7. Qart ыljedj eken. 8. Çina- çы сықты. 9. Çurt kytыр oтыр. 10. Bjr keldjk.

6-çattықу. Temendegj çalyma söllemderdj bөlek çolqa çazыр, tıazыna olardyң çalan tyryn çazyңdar.

1. Olar savaқтың ыjrjncj sentabrde bastalып çaqсы ыljedj. 2. Bjrder çazды demalыsta lagerge vardыq. Bjr onda çaqсылap dem alдыq. 3. Kөp kecjkpej qoңyrau soqылды. 4. Barыq balalar orındарына oтырды. 5. Soңqы savaq öte qызықты tyrde öttj. 6. Bjrdjñ mektevjmjz ылы çaңadan salыңды. 7. Aqac ыygjñ ekj kjtap satыр alды.

§ 4. Qўrmalas söllem

Söllem jcnде sөzben sөz baılanьsqan siaқты, çeke söllemder de ыjr-ыjrjmen baılanьсыр aityлады. Mўndaj baılanьsqan söllemder ыjr-ыjrjmen ұctасыр, ыjr kyrdelj oldы ыljdjredj.

Misalы:

1. Çerge көк сықты da, mal toына bastady.

2. Çerge көк сықыр, mal toына bastady.

3. Oqu bastalыр edj, mekteptjñ çanь kjrdj.

Oсында ыjrñece çeke söllemnen қўралыр, kyrdelj oldы ыljdjrgen söllemdj *qўrmalas söllem* deimjz.

Ыjrñece söllemnen қўралыр, çeke tianaқты oldы ыljdjrgen söllemdj *qўrmalas söllem* deimjz.

7-çattықу. Temendegj tekstj oқыр, çaj söllem men qўrmalas söllemderdjñ ce- gjn korsejñder.

Dynie çyzyljk soңqыstь daıarlaı oтырыр, facister barыq memleket- terge özderjññ cplondarыñ çjberedj. Sovetter Соıузына da facistjk cplondar ёñjr ketjr çыр. SSSR-da olar, Trotski men Rykov siaқты, özderjñ çaqtaусы ёñ senjmdj, belsendj çerdemcjler тауыр alды. Qalq- тың çauы, facis agentj Trotski çana onьq dostarь Buxarin men Ry- kov SSSR-da kjsj öltjrucjlerdjñ, ziankesterdjñ çana cplondardyң van- дысын ұıymdastyрды. Olar çalyңды bolcevık S. M. Kirovты zılymdыq

etip ɵltirdi. Olar proletariatty Ƴasqa kɵsemderin de ɵltirudj kɵzdedi. Facistjk zɵlym — trotskister men rɵkovɵldar SSSR-de poiyz qɵlatu, caxtalar men zavodtardɵ Ƴɵzu, ɵrieu, macinalardɵ Ƴyldjru,  mɵscɵlardɵ ɵulatu jsin ɵymdastɵrdɵ, qolɵnan kelgenjnce ziankestjk js-tep Ƴaqtɵ. Bɵl qalq  aularɵnɵq aldɵna qoioqan programmasɵ — kapitalister men pomeccikterdin ystemdigjn SSSR-da ornatu, kolxozdardɵ  oiu, Ukrainanɵ nemsterge, Qiy-r-Sɵqɵstɵ Iaponɵqtarqa Ƴeru boldɵ, SSSR-dɵn soqɵs  aqɵnan  enjlujn daialau boldɵ.

Bɵl kynde vanditter qolqa tysjp,  azasɵn tartɵ.

Bjraq, SSSR, kapitalisterdin ystemdjg  yrjp ɵyrqan eldermen qorcaulɵ, sondɵqtan, olardɵn  piondarɵ men ziankesterj Ƴjzdin elj-mjzge enjp, Ƴjzge zian keltjruđen toqtalmaidɵ.  ɵmɵscɵ men carualar qɵraqɵ Ƴolu kerek. Sovetter eljnin qalqtarɵ — envektegen Ƴala-sɵnan enkeigen  alɵna deljn cekaranɵ qɵraqɵ Ƴaqlaularɵ kerek.

(SSSR tarixɵnɵq qɵsqaca kursɵnan).

§ 5. Bastauby

Bastauby degenjmjz söilemnjn en bastı, en negjzgi mycesj. Yitkenj ol, söilemderdegj oidın, jstjn naqtıly ıesj. Misalby: *Ol aqsa kjtap satıp aldy*. Bül söilemdegj oidın, jstjn ıesj — ol. Mundağy „satıp alucı“ da, „kjtapı alucı“ da, „aqsa kjtapı alucı“ da — ol.

Söilemdegj aıtılğan oidın ıesj bolıp türoğan söilemnjn mycesjn *bastauby* deimjz.

Bastauby atau tölqalı zat esjmderden de, tıueldj çalqaulı köptjk çalqaulı zat esjmderden de çana basqa söz taptarınan da asaladı. Bastaubyctar bır sözden de, bırnece sözden de bola beredj. Bır sözden bolğan bastaubyctı *dara bastauby* deimjz, bırnece sözden bolğan bastaubyctı *kyrdelj bastauby* deimjz. Bastaubyctıń sürauları: kjm?, ne?, kjmj?, nesj?, kjmjı?, neı?, kjmjı?, nem?, kjmdır?, neler?, necenı?, qancası?, t.t.

BASTAUBY BOLATYN SÖZ TAPTARı

1. Atau tyrjndegj zat esjmnjn ekeljk, köptjk tyrlerj bastauby boladı. Misalby: a) *Pazıl zaıomqa azyldı*. Munda bastauby — Pazyı. Sürauby — kjm? b) *aken institutqa kjrdj*. Bastauby — aken. Sürauby — kjm? v) *Sotsialistjk revolutsia endj*. Munda bastauby — revolutsia. Sürauby — ne? g) *Ol laulap andı*. Bastauby — ot. Sürauby — ne? d) *Kolhozcyılar ana konstitutsianı quanyıpen qarıı aldy*. Bastauby — kolhozcyılar. Sürauby — kjmdır?

1. Tıueldj zat esjm de bastauby bola aladı. Misalby:

a) ambyldıń öleıderj basyıp cıqtı. Bastauby — öleıderj, sürauby — nesj?

b) Bızdıń Otanymızdıń balaları waqtı. Bastauby — balaları. Sürauby — kjmdır?

Eskertı. Atau tyrjnde degenjmjzge tuındı sözder de, bırjkken ana qos sözder de kjredj. Misalby: balıqı, aıbalta, bala-aqla.

2. Bastaуыс esjmdjcterden de volady. Bastaуыс volqan esjmdjcter yc tyrde kezdesedj:

a) Atau tyrjndegj esjmdjk. Misalъ: Men kjtap oqımn. Munda bastaуыс — men. Sıraуы — kjm?

в) Tәueldәu çalqau tyrjndegj esjmdjcter de bastaуыс volady. Misalъ: *Osyñ çaraidъ*. Munda bastaуыс — osyn, sıraуы — nen? *Bül çymstъ özjm jsteimjn*. Munda bastaуыс — özjm. Sıraуы — kjm?

в) Kөptjk çalqaulъ esjmdjcter de bastaуыс volady. Misalъ: *Bjzder çaudan qorыqpaimъz*. Bastaуыс — vjzder. Sıraуы — kjmder?

3. Bastaуыс syn esjmnen de volady. Bastaуыс volqan syn esjmdер мына tyrde kezdesedj.

a) Atau tyrjndegj syn esjm. Misalъ: *çaqsy — jsjmen çaqsy*. Munda bastaуыс — çaqsy. Sıraуы — kjm? *Maqan qъzyı ünaidy*.

в) Kөptjk çalqaudaqъ syn esjm çana synqa ainalqan esjmceler. Misalъ: *qъzyldar aqtardъ çendj*. Munda bastaуыс — „qъzyldar“, sıraуы — kjmder?

Kinoqa barqandar saqat 10 da qaittъ. Bastaуыс — barqandar, sıraуы — kjmder?

в) Tәueldj çalqau tyrjndegj syn esjm. Misalъ: *Мына voiaudъn maqan qъzyı asa ünaidy*. Munda bastaуыс — qъzyı. Sıraуы — qaisъsъ? *Voiaudъn aqъnan sarъsъ artыq*. Bastaуыс — sarъsъ. Sıraуы — qandaıy? Qaisъsъ?

4. San esjmdер bastaуыс volady. Olardың bastaуыс volуъ yc tyrıj

a) Atau tyrjndegj san esjmdер.

Misalъ: *Segjz ekjge voljnedj*. Bastaуыс — segjz. Sıraуы — qanca? *Bjrıncj — väigenj aldъ*. (Bjrıncj at väigenj aldъ — deudıj orыna). Bastaуыс — vjrıncj. Sıraуы — necıncj?

в) Tәueldj çalqaulъ san esjmdер.

Misalъ: *Erteñ köljktjn taqъ veseuj keledj*. Bastaуыс — veseuj. Sıraуы — neceuj? *Yceujmjz de ekrjndj voldыq*. Bastaуыс — yceujmjz de. Sıraуы — neceujmjz? Qancamъz?

Mәçlıske qatъsqan çjgıttırdjn on caqtъsъ soiledj. Bastaуыс — on caqtъsъ. Sıraуы — qancasъ?

в) Tәueldj çalqaulъ kyrdelj vөлcek san esjmdер de bastaуыс volady.

Misalъ: *Revolutsıadan süryn qazaqtıñ çyzden vjrı qana qat tanıtıñ edj*. Bastaуыс — çyzden vjrı. Sıraуы — qancasъ?

5. Bastaуыс esjmcelerden de volady. Bastaуыс volqan esjmceler мына tyrde kezdesedj:

a) Atau tyrjndegj esjmceler. Misalъ: *Oılaqan aqыл tavady*. Bastaуыс — oılaqan. Sıraуы — kjm? *Kөrmes — tyienj de көrmes*. Bastaуыс — көrmes (vjıncısj) Sıraуы — kjm?

в) Tәueldj çalqaulъ esjmce.

Misalъ: *Büdan vasqa aitarыm çoq*. Bastaуыс — aitarыm. Sıraуы — neң? *Çapaev kinosın көrmegenderjn, көrjnder*. Bastaуыс — көrmegenderjn. Sıraуы — kjmder, kjmderıj?

6. Bastauýc ysteulerden de volady. Bastauýc voloýan ysteuler mý-na tyrde kezdesedj.

Ysteu tek qana alaýqýna tóuelden çaloýauý çaloýansa, zatqa ainalýp varýp bastaуc volady.

Misaly: *Ony „ertenj“ ejtpeidj.* Munda bastaуc — ertenj. Suraу — nesj? *Əjctjy „tjptjsj“ tausylmaidy.* Bastaуc — tjptjsj. Suraу — nesj?

7. Bastaуc keide odaqaidan da volady.

Odaqailar atau tyrjnde de, tóueldj tyrjnde de bastaуc vola alady. Misaly: *Auxau estjldj.* Auxau — bastaуc.

Mylyqtyn gyrsjly vjzge de estjldj. Myny bastaуc — gyrsjly. Suraу — nesj? *Attardyn dyrsjly vjljngen çoq.* Bastaуc — dyrsjly. Suraу — nesj?

8-çattóqu. Tekstegj bastaуctardýn qal söz tavýnan voloýany çana qandal tóloqada ekenjy aýratýndar.

I. Sovetter Soiuzy Respublikalarynyñ varlyq çerlerjnde mektep, institut, kurs, klub kýtarpqana çana basqa mädeniet orndaryn salu çö-njnde orasan zor çümýstar çyrý çatý. Revolutsiaqa deijn Reseide var voloýan 91 çoqary däreçelj oqu orný boldy, al, SSSR-da 1936-çyldýn ejjnde 700 universitet pen institut boldy. Revolutsiaqa deijn texnikumdardýn saný var voloýan 233 edj, al, 1936-çyly 2572 boldy.

(Bjz d j n O t a n ы m ы z).

II. 1. Bily kolhozsynyñ көрçiljgj еңбек кунjне 20 kilo astyq aldy. 2. Bjzder еңбектj staxanovca jsteimjz. 3. Çastar erjnbel jsteidj. 4. Oqýqan — көр vjledj. 6. Mýn — çyzge voljnedj. 7. „Əren“ — ysteu söz.

9-çattóqu. Tyrly söz taptarynan bastaуc volarlyqtai 10—15 sellem qýrap çazy-ңыздар.

§ 6. Kyrdelj bastaуctar

Əldenece söz vjrgjrp voloýan bastaуctý — *kyrdelj bastaуc* deimjz. Kyrdelj bastaуctýn jcndegj sözder özara bailanysty volady. Kyrdelj bastaуctardýn negjzgj tyrlerj mýnalar:

a) Tóueldj çaloýauý söz jlyk çaloýauý sözdermen vjrgjrp, vjr zatýn atý esejjnde aitlydy. Misaly: *Aral tenjzj balýqqa vai.* Munda bastaуc — Aral tenjzj. Suraу — ne?

Qazaqýstan Qalq Komissarlar Sovetj vaspa söz yijn saluqá qarçý verdj. Bastaуc — Qazaqýstan Qalq Komissarlar Sovetj. Suraу — kým?

b) Basqa demeuljk arqyly bailanysqan sözder tjzvegj de bastaуc volady.

Misaly: *Astyq ycjn kyres — sotsializm ycjn kyres.* Munda bastaуc — „astyq ycjn kyres“ degen yc söz.

10-çattóqu. Keejrp, kyrdelj bastaуctardýn astan sazýndar.

1. Azamat soqъsъnan keljngj alqacqъ cъldardaqъ vastъ mјndel qalq caruacъbъqъn qalrъna keltjru, soqъstan vъrъnqъ qalrъna keltjru degennјd mәнjsj — osъ imperialistјk soqъs pen azamat soqъsъnnъd saldarъnan tuqan kyizelucјljkten cъqaru. 2. Endj Өnerlj kәsjp artъ. 3. Sovet Өkmetј cъldan cъlqa mәdeniet јsjn јlgerј vastъrъp otъ. 4. Oqucъlardъn ves-altauъ lөtcik voluqa җazyldъ. 5. Bјzde җumъscъnъd җal aqъsъ kөp Өstј.

11-җаттыоу. Tөmendegј sözderdj bastaуcъ etјp, soilem җasaңdar.

Audandъq atqaru komitetј, oqu ornъ, „Өrtөң vılaq“ kolhozъ, җastar soіuzъ, qol oramal, aul caruacъbъq Өrtelј, kooperatsia vasqar-masъ.

§ 7. Baiandaуcъ turalъ tysјnjк

Baiandaуcъ vastaуcъtъn јsjn, qımybъn, sipatъn (sъnnъ), sanъn җa-na җai-kyijъn vјldјredј. Baiandaуcъ soilemdegј oidъ tianaqtaidъ. Sonъsъna laıq olar soilemnјn aiaqъnda keledј.

Misalъ: Poıyz keldј. Balalar savaqqa җinaldъ. Muqac aqyldъ. Sekseujl җaqсъ otъn.

Bastaуcъtъn јsjn, qımybъn, t. v. vјldјrјp, soilemdegј oidъ tianaqtaitъn soilemnјn mycesјn *baiandaуcъ* deimјz.

Baiandaуcъ "qai söz tavъnan bolsa, sol söz tavъnъd sұrauъna җauar beredј.

BAIANDAUЪCъ BOLATъN SӨZ TAPTARЪ

1. Etјstјk. 2. Zat esjm. 3. Sъn esjm. 4. San esjm. 5. Ysteu. 6. Esjm-dјk. Bular dara kyijnde de, kyrdelј (aralas) kyijnde de baiandaуcъ vola aladъ.

Baiandaуcъ voloqan sъn, san esјmder, etјstјkter Өz sұraularъna җauar beredј. Misalъ: *Ol oqъdъ. oqъdъ* degen söz „ne јstedј?“ degen sұrauqa җauar beredј, *Ol җaqсъ. Ғaqсъnnъn* sұrauъ-qанда? *Ғызdјn җartъsъ — elu. Elu* - baiandaуcъ. Onъn sұrauъ - qanca? Baian-daуcъ voloqan ysteuler qacaп? degen sұrauqa җauar beredј. Misalъ: *Onъn keluj kece.* Mұndaqъ baiandaуcъ - kece. Sұrauъ - qacaп?

§ 8. Etјstјkten voloqan baiandaуcъ

Qazaq tјljnde baiandaуcъtъn kөvj etјstјkten voladъ. Etјstјkterdjъn baiandaуcъ voluъ ekј tyrlј: a) dara etјstјkterden voloqan baiandaуcъ-tar; b) kyrdelј (iaqni vјrnece) etјstјkterden voloqan baiandaуcъtar.

Dara etјstјkten voloqan baiandaуcъtarоја misal:

1. *Ғыkcјler astыqtъ elevatorqa apardъ.* Baiandaуcъ — apardъ.

sūrauh - ne jstedj? Būl sēllemde çykcjlerdjn jsjn „apardь“ degen sēzdnj bjr ōzj aq baīandap, tysjndjrp tūr.

2. *Bjzdnj mjndetj m/z - oqu.* Baīandauhь - oqu. Sūrauh - ne jsteu?

3. *Çibьsqa oqucyar kelmek.* Baīandauhь - kelmek. Sūrauh - ne jstemek?

Kyrdelj etjstjkten volqan baīandauhьctaroja misal:

1. *Çūmactar zavodta çūmьs jstep çatьr.* Baīandauhь - jstep çatьr. Sūrauh - ne qьььp çatьr?

Būl sēllemnjd baīandauhьь bjr etjstjkpen aitylmaī, ekj etjstjkpen aityььp tūr. „Çatьr“ degen etjstjk çeke ōzj qana „jstep“ ekeujnjd berjp tūrqan maqnasьn vere almaidy, yitkenj būl sēllemdegj baīandauhьctьdn vjldjretjnj çūmьsclardьdn „çatqanь“ turalь emes, çūmьs „jstep çatqanь“ turalь. Sondьqtan, būl ekeujn vөлuge volmaidy, ekeuj qosьььp bjr kyrdelj baīandauhьь volььp tūr. Sonqь „çatьr“ etjstjgj aldьnqь negjzgj etjstjkke kōmekcjljk qьzmetjn atqarьp tūr.

2. *Oсь çazda kolhozqa varqьm keledj.* Baīandauhь - varqьm keledj. Sūrauh - ne jstegjn keledj?

Qaran ōzj çazqan ōlenjn oqьp verdj. Baīandauhьь - oqьp verdj. Sūrauh - ne jstedj?

3. *Men kjtarqanaqa varqalь otьrmьn.* Baīandauhьь - varqalь otьrmьn.

4. *Çūrt aeroplanoqa qarai qaldь.* Baīandauhьь - qarai qaldь.

Būl keltjrgen misaldarьmьzqa tek qana ekj etjstjkten qūralqan baīandauhьctar kjrdj. Al endj, qazaq tjljnde kyrdelj baīandauhьctar āldenece etjstjktlerden de çasala beredj. Misalь:

1. *Kyn suьtьp vara çatьr.* Būl misalda „kyn“ - vastauhьь. Əngjme kynnjd suьtuьnda. Olai volsa, baīandauhьь „suьtьp“ degen etjstjkten bastaladь, onьdn sonьndaqь etjstjktar tek kōmekcjljk qьzmetjn atqaradь, būl sollemnjd baīandauhььь — „suьtьp vara çatьr“ degen yc etjstjkten qūralqan.

2. *Əseit çьqьььp qala çazdadь.* Sūrauhь - qaitьь, ne qьььp?

Ol çьqььla çazdap varьp qaldь (nemese: ol çьqьььp qala çazdap edj).

Būl sēllemde ekj aq myce var. Ol — vastauhьь. Qaloqandarь tygel baīandauhььcqa kjredj.

12-çattьoju. On dara etjstjkten, ves kyrdelj etjstjkten baīandauhььь var sēllem çasap keljnder.

§ 9. Zat esjmnjn baīandauhьь voluhь

Zat esjmdar sēllemnjd aīaqьnda atau kьljnde tūrьp ta, tәueldj çalqaulь kьljnde tūrьp ta, çatьs, çьqььs, çalqaularьnda tūrьp ta baīandauhьь vola aladь.

Misalı:

1. *Altın* — metal. Balandaуыс — metal. Sūraуыс — ne?

Bolceviker qalqaralyq tatucylyq saiasatynyñ mьqtы tьregi
Balandaуыс — tьregi. Sūraуыс — nesj?

3. *Sovet çastarы vjlm alu çolında*. Balandaуыс — vjlm alu çolında. Sūraуыс — qalda?

4. *Auru astan*. Balandaуыс — astan. Sūraуыс — neden?

Eskerti Bül seilemde cыqыс çalqaulыс „astan“ degen sözdiң sonındaqыс volady“ degen etjstjk tysjp qalyр, атылмай tьr.

§ 10. Sын esjmderdjñ balandaуыс volыс

Sын esjmdер seilemniң алаqында kelse, balandaуыстық qызmetiñ atqarady.

Misalı: *Qыsqы kып qыsqa*. Balandaуыс — qыsqa. Sūraуыс — qandai?
Kыmьsten altың ауыр. Balandaуыс — ауыр. Sūraуыс — qandai? *Sovetter Sоiузында еңбек еrlerj көр*. Balandaуыс — көр.

Maskeu metropolitenj çer çyzjudegj metropolitenderden artық. Balandaуыс — artық. Sūraуыс — qandai?

13-çattықу. „Qысты kып“ degen taqьrьpta qыsqaca аңgime çазьр, оныñ on cықты seilemniң balandaуысын сын esjmen keltirjnder.

§ 11. Сан esjmderdjñ balandaуыс volыс

Сан esjmdер de zat esjmdер slaqты balandaуыс vola alady.

Misalı: *Er kezegj yс*. Balandaуыс — yс. Sūraуыс — qanca? Ne ce? *Оныñ çасы çырмада*. Balandaуыс — çырмада. Sūraуыс — necede? *Yс çерде yс — toqьз*. Balandaуыс — toqьз. Sūraуыс — neceu?, qanca? *Menjñ көргенjм — vjrcncjsj*. Balandaуыс — vjrcncjsj. Sūraуыс — necencjsj?

14-çattықу. Yс, ves, on, çырма, çыз, мыñ degen sözderdj balandaуыс etjp seilem qырьндar.

§ 12. Esjmdjkterdjñ balandaуыс volыс

Balandaуыс keide esjmdjkten de volady. Misalı: *menjñ çaqсы goldasьm — sen*. Balandaуыс — sen. Sūraуыс — kjm? *Мына kьtap sjz-dkj*. Balandaуыс — sjzdjkj. Sūraуыс — kjmdjkj?

Çaqсы түрмыс vjzde. Balandaуыс — vjzde. Sūraуыс — kjmde? *Savьrçan degen kьsj qaisь?* Balandaуыс — qaisь?

15-çattықу. Ol, bьl, vjz, sjz, өзderj, anau degen sözderden balandaуыс etjp seilem qырьндar.

§ 13. Ysteulerdjn balandaуc volub

. Ysteulerdjn varьqь vьrdei balandaуc vola vermeidj. Balandaуc volatьndar tek mezgьl, meken, qьmy ysteulerj. Bular balandaуc volqanda, olardьn artьnan keletjн etьstjktar aьtьlmaьdь. Sondьqtan, ysteuler sьllem aiaqьnda tьrьp balandaуc voladь. Ekьneь — mezgьl ysteujnen volqan balandaуcqa, kьvnese, esьmce bastaуc voladь da, ol bastaуc tьueldj ьalqauda tьradь.

Misalь: *Maqazdьn oqь bastaqanь eьl.* Balandaуc — eьl. Suraу — qacan?

Bьzdьn oqudьn vastalub əlde qacan. Balandaуc — əlde qacan. Suraу — qacan?

Onьn aiaq vasub tez. Balandaуc — tez. Suraу — qalai?

Eskertu. Uaqьt, mezgьl — degen sьzder bastaуc volьp kelse, balandaуcь ysteu sьz v ladь.

Misalь: *Uaqьt əlь erte.* Balandaуc — erte.

2. Meken ysteujnь balandaуc volub vьraz vasqaraq. Mьnda bastaуcьtьn esьmce volub, la tьueldj ьalqauda tьrub cart emes.

Misalь: *Aul əlь jlgerj.* Balandaуc — jlgerj. Suraу — qaida? *Kaliniн atьndaqь kolxoz Alma-Atadan tьmen.* Balandaуc — tьmen. Suraу — qaida?

16-ьattьoqu. Bьrьp, vьlьr eretь, kec, ylken, kьp, aьs, ьaqьn degen sьzder-dь balandaуc etьp, sьllem qьranda.

17-ьattьoqu. Balandaуcьtьn qal sьz tavьnan ekenjн aььratьndar.

1. Elen sьzдж patcasь, sьz sarasь,
Qьnnan qьstьrar er danasь;
Tьlge ьenjl, ьyrekke ььmsaq tьp,
Ter-tegьs ььmьr keьsьn aьnalasь.
Betєn s zven vьloqansa sьz arasь,
Ol aqьnnьn vьlьmsьz vьcarasь.
Elenge eьkьunьn aq var talasь.
Sonda da solardьn var tandamasь.
Jcь altьn, sьrtь kymьs sьz sarasьn,
Qazaqьn keьstьrer qal balasь.
Bьrьpь eskь nьdь tьrsam varlap,
Maqьdap altadь eken. sьz qosarlap.
Aqьndarь aqьsьz, nadan volьp,
Kьr ьerdь elen qьrtь, ьoqtan qarmap

(Aval.)

II. Tai vьrь Qovlandьdai jьr vatyrdьn atь. Onь vatyrga tьrvielep, eьsьrьp vergen Qьrtqa. Vatyrdьn aqьldь, mьnezdь serjgь. Qьrtqa Tai vьrьldь eьj vartap, Qazan saparьna vatyр attanarda qana əkep verdj.

18-ьattьoqu. Kьrdelj balandaуcьtardь taуp, keьsьrьjьzder.

1. Bala сауыр keledj. Ker bestijnjн wasн аиқан қақына қарат erkjne qola verdj. Oсьmen bjrнеce kyn cырдж. Bjr kynj bala артына қараса, көз ұсында bjr қаң көrjnedj. Al menj celtjn қасқыр ось volar ма деп, cырегj альр ұсьр, ker bestijnjн саурына қамсьнь sipai verdj. Bұrнqыдаi емес, ker bestj de bjrнеce kyn cырgen son, олj cынjn tastap, wasн cерден көтерjп, oқтаудаi volьp ciratьльp, soзыльp, алақьн рьсьq wasьp, көсьle bastadь. Yc kynnen son артына қараса, manaqь қаң қақындар қалқан сияқты. (Cьртtандар, ертегj).

19-қаттықн. Төмендегj сөйлемдердjн баиандауьстарьн кырделге айналдығындар.

1. Aeroplan ұсть. 2. Қарас aeroplanмен keledj. 3. Asan бьi traktorist. 4. Ol endjгj cьль lөtciktjk қьzmetjne kjredj. 5. Tұrsьn VIII-klasta oqьdь. 6. Ol X-klastь bjtjrmek. 7. Cоқарqь mektepke tysem degender X-klastь „өте қақыс“ bjtjredj. 8. Qazaqьstanda cо-қарqь mektep көbeidj.

§ 14. Aralas baiaндауьс.

Etjstjкter wasqa сөз таптарымен араласыр варьр bjr baiaндауьс voladь. Mұндаi baiaндауьсть *aralas baiaндауьс* deimjz.

Misalь: Asannьң kelgenj қақыс voldь.

Aralas baiaндауьстardьң belгjsj: Aralas baiaндауьстаqь сөздер bjtjмен bjrj ақырамаidь. Egerde ақыраса baiaндауьстьң мақнась кемidj.

Misalь: Qapan kolxozqa brigadir voldь. Qapan kolxozqa ... voldь емес. Mьqac sotsialistjk қарьсқа tьstj.

Eskertu: aralas baiaндауьсть tijstj tekstjden таптығындар.

§ 15. Bastaуьс пен baiaндауьстьң baianьсь

Bastaуьс пен baiaндауьс bjtjмен bjrj тьqьз baianьсь voladь: bjtjncjden, bastaуьс пен baiaндауьс қақ қақынан yilesjп қьbsadь.

Misalь: 1. *Ol keldj* (bastaуьс III-қақта, baiaндауьс та III-қақта).

2. *Men keldjm* (ekeuj de I-қақта) *ьjz keldjk*.

3. *Sen keldjn* (ekeuj de II-қақта) *сьz keldjnjz*.

Ekjncj bastaуьс пен baiaндауьс bjrdei I, II-қақта, көptjk мақ-нада, көptjk қалқауда түрьр қьbs dь.

Misalь: 1. Sender keldjндер (II-қақ. Ekeuj de көptjk қалқауда).

2. Bjz keldjk (I-қақ. Ekeuj de көptjk мақнада). Baiaндауьс bastaуьстьң тольқ көrjnсьj volқан себертj, көbnese, etjstjкten volқан baiaндауьстан bastaуьстьң qai қақта ekenj өзjнен өзj bjljнjп түradь

Misalь:

oqьdь (III-қақ)

oqьdьн (II-қақ)

oqьdьm (I-қақ)

Bastaуьс пен baiaндауьстьң қақтық, көptjk қалқауларь
арқыь yilesujн қьbsu deidj.

Es kertu. Ycinej çaqtıq bastaıyıcılar koptık çalqauında türgenimen, balandaıyıcılar koptık çalqau çalqanbaladı. Misal: Olar keldi, balalar oqıdı, t. v.

20-çattıqın. Bastaıyıcı pen balandaıyıcı çaq maqnası arqılı çalqasqandarıymız astın eki sızyr koptıjıder.

Oqıtıcylarmız bızderge savaqtı otlicno oquqa kenes beredi. Bızder oqıtıcylarımızdın vergen kenesin qarsı alıp, savaqtı otlicno oqıtıyız.

(Pioner G.)

Men qairan qaldım (P.). Men komendant yijne kelgen kezde ıymıt çavıla vastadı (P.). Sız çalva tondı aıtasız qoi, çalva tondı men ıjlemın, ıjlemeimın, (Gogol). Camil bül qıyıcılıqqa bolmadı. Ol öte ataqtı, daqtı er boldı. Ol qalqı öte çaqı kordı (Pioner G.).

§ 16. Bastaıyıcı pen balandaıyıcının arasına sızyqsanı çoiylatın ornı

1. Bastaıyıcı ta, balandaıyıcı ta zat esjımnı atau tırjinde kelse, arasına sızyqsı çoiyladı.

Misal: a) *ölen—öner.*
b) *söz—tausılmas qazna.*
v) *aqıl—adamqa asroi.*

2. Bastaıyıcı tıueldeu çalqauındaqı söz bolıp, balandaıyıcı tıueldeu çalqauı ne atau tırjindegi söz bolsa,, ortasına sızyqsı çoiyladı.

Misal: a) *su qaimaqı—müz (maq.);*
b) *söz qaimaqı—tüz (maq.);*
v) *I-internatsional tarixın, en çarqırağan beti—*

Paris kommunası (K. Marks);

g) *ıykıl ötken qoqam tarixı—tıptar tartısın, tarixı (kom. manifest 14);*

d) *proletariat diktaturası—proletariat revolutsiasın, qıralı (Stalin).*

3. Bastaıyıcı atau, balandaıyıcı tıueldeu çalqauındaqı zat esjım bolsa da, arasına sızyqsı çoiyladı.

Misal: a) *Leninizm—proletariat revolutsiasın, teoriası çana taktikası (Stalin).*

Atau tırjindegi silteu esjımdjinen bolqan bastaıyıcı basqa mıye lerdin sızyqsamen bolıjıp çazıladı.

Misal: Bül — cümüş men caruanaq maqtı ağılgıjıq cümüş.
21-çattıoju. Mına söllemderdın tıñs belgilerın dıñıstap qoııp, kocijinder.

1. Omar inçener. 2. Çyz ekijge bөлjnedj. 3. Bes çerde bes çır-
ma bes. 4. Bız catpız. 5. Çaqıy köptin ırıs. 6. Maqta paidalı egis.
7. ВК(в)Р тарих марксизм-ленинизм қылымның енбекчилге tartqan
zor sıb. 8. Söz qatnas quralı. 9. Öner aldı tıl. 10. Menjı çaqıy
çoldasın sen.

§ 17. Аньқтауыс

Sөilemde өзjnen sonqъ атауыс сөздiң сыһып, sipатып, саһып, tegjп bјldjre aityлqan mycenj аньқтауыс deimjz.

Аньқтауыстар, көпнесе, bastaуыс пен толықтауысты ғана зат esjm-nen болqan baіandaуысты, рьсықтауысты аньқтаидь. Sonьmen qatar, аньқтауыстар, bјrjп bјrj de аньқтаидь.

Аньқтауыстар, көпнесе, сұрауына қарай асыратылады. Оі сұраулар мыналар: kјmnјn?, nenјn?, qandai?, qai?, qanca? t. b.

Tүлqа қақынан қарағанда, negjzјnde аньқтауыс болатын сөздер: атау tyrјндегј сып esjm, esjmce, сан esjm, jlk қалқауы ғана зат esjm алдында keletјn атау түлqалы esjmdjk пен зат esjm, ia jlk қалқау қалқанqан басқа сөз таптары.

Bјr сөздј bјr сөз de, bјrnece сөз de аньқтаидь.

Mісалы: 1) *оқысынъ қақы дөптерј var*. Мұнда „оқысынъ“ „қақы“ деген екеуј de „дөптер“ деген сөздј аньқтап тұр. *Auldьн ғанындақы тауqа сықты*—деген сөilemde „auldьн“ деген сөз „ғанындақы“ деген сөздј аньқтап тұр. Оі екеуј ғиналыр барыр „тауqа“ degendј аньқтаидь.

Аньқтауыстар bastaуыс, baіandaуыстар slaқты ekј tyrјl: a) dara аньқтауыс b) kyrdeјj аньқтауыс.

Dara аньқтауыстарqа мисал:

1. Erdјn сыпсы—elј (maq.). Мұндақы аньқтауыстың сұрауы kјmnјn? Bүl bastaуысты аньқтап тұр.

2. Qasым қызықты kјlaptъ оқыды. Аньқтауыс—қызық. Сұрауы qandai? „Qызық“ деген сөз толықтауысты аньқтап тұр.

3. Keckј gazet сықты. Аньқтауыс—keckј. Сұрауы qandai? Мұнда bastaуысты аньқтауыс аньқтап тұр.

4. Oқылqan adam keldј. Аньқтауыс оқылqan. Сұрауы—qandai? Мұнда da bastaуыс аньқалыр тұр.

5. Raіys agronom jske kјrјstј. Аньқтауыс—Raіys. Сұрауы—qai? Мұнда da bastaуыс аньқалыр тұр.

6. Yc ғы еттј, төртјncј ғы ңettј. Мұндақы аньқтауыстар yc пен төртјncј. Сұраулары—nece, necјncј? Мұнда da bastaуыс аньқалыр тұр.

7. Balalar таудың wasындақы қароға deјjn барындар. Мұнда „таудың“ деген аньқтауыс „wasындақы“ деген аньқтауысты аньқтап тұр. Sonqъ—„qароға“ деген толықтауысты аньқтап тұр.

Çoqarqıdai anyqtaubyctar vjr söz qana volsa, *dara anyqtaubyctar* deimjz.

Eskertü köp az degen sözder varlyq soilem mycesjn (ornyna qarai) anyqtai beredj

Kyrdelj anyqtaubyctarqa misal:

1. Oquqa degen kjtap sonjkj. Anyqtaubyctar oquqadegen. Sıraubyctar qandal, ne degen?

2. Balalardyñ çaqsı körgen kjtaby Gorkidjn „Anası“. Munda ekj anyqtaubyctar var. Bjrj „balalardyñ“, ekjncjsj „çaqsı körgen“. Bı ekeuj de bastaubyctar anyqtap tür.

3. Saqınydy ekj çarım tonna astyq tapsırdı. Anyqtaubyctar ekj çarım tonna. Sıraubyctar qanca? Munda tolyqtaubyctar anyqtalıp tür.

4. „Talapker kolxozınyñ qatısy qaladan keldj. Anyqtaubyctar Talapker kolxozınyñ. Sıraubyctar klmnıñ, nenjıñ?

5. Mäçlıske qatısqandar mekteptjn en ılgıjı adamdarı. Munda ekj anyqtaubyctar var „mekteptjn“ çana „en ılgıjı“. Bıl ekeuj de baıan- dıubyctar anyqtap tür.

Bjrnece sözden quralıp belgıjı vjr soilem mycesjn anyqtai- tyn sözderdj kyrdelj anyqtaubyctar deimjz

22-çattıqı. Tömendej teksten dara, kyrdelj anyqtaubyctar tıııp, aşıratıp, belek köcırjıder.

I. Coqpardai kekıjı var qatıy qulaq,
Qoi moınydy, qolıan çaq, vöken qavaq.
Auzı omırtqa sıyırqı, maıda çaldı;
Oı çelke, ıñreıgen volsa saqıaq.

Teke mürn, salıp ern, üzın tıstı,

Qavırqalı, çotası volsa kycıj.

Oınydy etı vör-völek, omırauly,

Toıattaqan byrkıtteı salıp tıstı.

(Aıatı)

II. Bızdıñ elımjzde bykıj qalqqa—kıcıge de, ılkenge de oqır bıjıñ- alıqça çol acıq. Sovettıj qırılyı—eksploatatsıa degendj bıjmeıtjn qırı- ıly, bıl qırılyı çımıscılardı çer çyzındej en qısqa çımıy kynıue çetkızdj. SSSR çımıscılarınñ mädenıet çenınen ösıjıne, mädenıetıj tırde çetıljıjıne orasan zor mymkıncıjıktır var. Resej çımıscıları revolutsıaqa ceıjı sötkesıne orta eseppen 10—11 saqat çımıy jstetıjı. Al, Sovet ökmetıj tısynda çımıy kynı 7 çana 6 saqat volıp ııqarılqan.

(Bızdıñ Otıaımyzı)

III. Çaqsı çır tolıqıqça camam ketıp, sıraqtaı volıp söne bastadı. Qazaq qalqı patçaqa qarşı köterıjı çasaqan kezde, bjrnece ölen sıyırqı qana camam kelıp edj, onı el qaqır alıp, bjrden bjrge köcırdj. Bıraq, tösekten vas kötere almadı, 70 ke kelgenıjıde çana ömırdıñ vaqıtı tañın kördı. Çer çyzındej varlyq zat ıjıñ cındıq ornadı. Batır Lenınnıñ atın estıdjı. Qyzy äskerdıñ çenıen saqıny küası völdı. Aınalamdaq varlyq dıñle—ömır kynnen-kynge tır- lendı. Bıl ömır turalı en çaqsı, en tıttı çırımdı çırladı.

(Çамбыл.)

§ 18. Толықтауыс

Анықтауыс сияқты толықтауыс та өзіншi толықтайтын сөзіншi алдында тұрады, яғни, өзнен соңғы сөзді толықтайдь. Толықтауыстар сөйлем ісіндегі етістіктен болған баландануыс толықтайдь. Кеіде етістіктен болған басқа сөйлем мүчесін де толықтайдь.

Толықтауыстарды мақнасына, сұрауына қарай айырамыз. Ол сұраулар мыналар: кiмi?, ненi?, кiмiнi?, несиn?, кiмде?, неге?, кiмнен?, неден?, кiмде?, неде?, кiмнен? немен?, т. в.

Тұлға қауыппан қарағанда, негізінде толықтауыс болатын сөздер: ілiк қалқауыппан басқа септік қалқауында тұрған қоғарқы сұрауларға қауар беретін зат есім, затқа айналған сын есім, есімдік, сан есім, есімсе.

Толықтауыстар да екi түрлі болады: а) **дара толықтауыс** в) **кырделі толықтауыс**.

Дара толықтауыстарға мисал:

1. Воiь вьлоян,
Сөзj — қылмаң —
Кjмдj көрsem, мен sonan
Беттj vastьm,
Qattь sastьm,
Tұra qactьm, қалма-қан.

(Авал.)

Бұл өленте асты сызылған үс толықтауыс бар. Bjрjncjsj — кjмдj. Сұрауы — ненi? Eкjncjsj — sonan. Сұрауы — кiмнен? Ycjcncjsj — беттj. Сұрауы — ненi?

2. Saramen aйтcқан Bjрқан ақын. Толықтауыс — Saramen. Сұрауы — кiммен?

3. Oquьlar қаз серуенге cьoядь. Толықтауыс — серуенге. Сұрауы — қайда, неге?

4. Mektepte suret өнерін қағсы yireneiьk. Mұнда екi толықтауыс бар: вjрj — mektepte, екjncjsj — өнерін. Aлдьңдыньд сұрауы — қайда? Соңдыньд сұрауы — ненi?

5. Әкjмбай менj көр jздептj. Толықтауыс — менj. Сұрауы — кjмдj?

6. Balalar mektepten алоқандарьн cүртқа таратуға дайар. Mұнда mektepten деген толықтауыс „аққандарьн“ деген толықтауысты толықтап тұр.

Кырделі толықтауыстарға мисал:

1. Cұмыс jstegjsj келгендерге cұмыс көр. Mұнда екi толықтауыс бар: вjрj — cұмыс, екjncjsj — jstegjsj келгендерге. Соңғы кырделі толықтауыс, yіткенj, екi сөз вjрjнен вjрj айрымайдь. Сұрауы — не қылық келгендерге?

2. Ol вjзде ненjн бар-қоғьн вjлmeidj. Mұнда екi толықтауыс бар. Bjрj-вjзде. Сұрауы — кjмде? екjncjsj — бар-қоғьн. Сұрауы — несиn?

3. Būryn kedoidjn kyn korgjcjn nal tartyp alucь edj. Toьqtaucь
— kyn korgjcjn. Sūraucь — nesjn?

23-çattəqn. Məns tekstərdən toьqtaucьstardəŋ darasən vjɾ, kyrdəljɾjn vjɾ vələk
kəcjɾndər.

- I. Tolqai-tolqai oq atqan.
On ekj tūtam çal tartqan.
Qavьrqasьn qaqratqan.
Teəjngjɾjn tese atqan.
Tjzgjɾjnən kese atqan.
Bjzɾjn qalsar batьrdəŋ.
Çyregjn syltjɾ olatqan.
- II. Edjɾdj tartyp alqanь —
Etəkke qoldь salqanь.

- Çalьqtь tartyp alqanь —
Çaqaqə qoldь salqanь.
Oilydь tartyp alqanь
Oidaqьsь volqanь.
Manqьstandəŋ yc tyvek,
Onь taqь alqanь. —
Yrgenjɾ penen Būqara
Arvasьdь sylrəp varqanь...
Qonьstьdь var ma qalqanь?

(Maqambet.)

Sovet əkmetj qaraçattardəŋ vjɾ vəlɾmjɾn elɾmjzɾdn otan qorqau
jɾjne çūmsaldь. Çana mūnь Sovet Soluzьnəŋ varlyq azamattarь ma-
qūldap olьɾ: vjzɾdn otanьmьz, Sovet cekarasьn vūzuqə nlettingen
ərekəttərdjɾn qandaıyn volsa da tastalqanьn cьqara alatəndal quattь,
aıvarıy voluь kerek. Sovet cekaralarəŋnəŋ kjsj ətpesteı mьqtь vol-
qandəŋqyn, əzɾmjzɾdn tvorcestvolь, erkty ənvektj emjɾn-erkjɾn jstəı
alatəndəŋqymьzđь kəjɾp, vjzɾdn eldjɾn adamdarəŋnəŋ quanьsь qoıynəna
sımalđь.

SSSR ənvekcjlerj ertəngj kynjne senjmdjɾjkpen qaraldь, çūmьz,
tamaq tavı ucjɾn qalqьrmaıdь, — mьne, sondьqtan, vūl quanьc onan
salyɾn kyceıe tьsedj. Kapitalistjɾk qūrylystьn qarqьs atqan ən kьctj
qьrsəŋqь — çūmьssьzđьq volsa, ol SSSR-da 1931-çyldan vastap çoqal-
đь. Sol naqьttan ekj çyl būryn Sovet Soluzьnda 2 millionqə çaqьn
çūmьssьz qalqandər var edj. Bjraq, kyn sanap, çūmьssьz qal-
qandardəŋ sanь vjzɾdn elde kemi verdj, al, onan keıjn çūmьs-
sьzđьq mьlde çana qaitьp kelmesteı volьp çoqaldь. Al, Ame-
rikannəŋ Qūrama Ctattarənda çūmьssьz qalqandardəŋ sanь 1929-çylь,
1,9 million volьp, 1936-çylь ol 10 millionqə deıjn çəttj, Angliada —
1,3 millionnan 2 millionqə deıjn çəttj; Germaniada — 2 millionnan
3,5 millionqə deıjn çəttj.

(Bjzɾdn Otanьmьz).

- V. Olar ertəŋ ıcyɾp cьqıudь qolalsьz dep tapty (Baldukov).
- VI. Balasь oqu vjɾrgenjne əkesj qattь quandь.
- VII. Menjɾn oquqə varqanьmьdь Mūrat çaqьsь kəredj.
- VIII. Papanincjldər mūz ystjnde kərgen-vjɾgənderjɾn tolyq aıtyɾ
verdj.

24-çattəŋu. Təməndəgj səılemərdəj kəcjɾp, vıladəŋnəŋ jəndəgj toьqtaucьstardəŋ
qal səz tavьnan volqanьn ystjne çazьp kərsəttjndər.

1) Endj ne qylamñn dep daqdarñp tñr edjm, vjr amal oĩama tyse qaldñ. Dereu kenjrdedjmñnen ùstap, vasmñdñ keudemñnen çulñp alñp, cekemñnen aqyñn qana mñzdñ vjr nñqyñp qoilyñp edjm, ... Vjr etjrijñ çoq, mñd çylqym qatar tñryñp su jcetjñ suat oilydñ da qaldñ (Qyrg etjrk).

2) Men senj qñmqa arapyñp vjr kjrjgñzjñp çjbereljñ.

Endece, menjñ altqanymñdñ jstender, sen qazyña vjrer çjgjt al da... qñdñq qaz, su tapl Mýrzalyqtñ eljñe varqan soñ jstersjñ (Qozñ Kørpec)

Çyz eluge vñljñedj. 3. Asan eckjmdj kerek qylmai aq, özj çyrjñp kettj. Ol çñmstñ orndauqa vet aldy.

25-çattñqy. Tømendegj tekstegj tolyqtañyctardñ tabyndar.

ALOQACQY QATQAN MÝZ

Yreilengen saqattar etj. Qyzyñ qanattñ öue kemesjññ adamdarñ çñmstñ çailanñp atqarñp keledj, adet voĩnca, kør asbartarqa andasanda vjr qarap qolady, ùcñ-qıyñ çoq køk çiektj vjr colñp etedj. Çygj auyr, samolet elde bolsa vjkkke koterjñp kete almai, bñltññ jcinde mñz qatu qauryñnan qñtñla almai keledj. Sondñqtan, Skalov qavaqñn tyksitjñp, aldyndaqñ aspanqa köz tjgedj. Rasñnda, onda çñnjcke lenta slaqtanqan vjr nørse kørjñedj. Bjraq, ol elj alysta. İa meteorologtar Kolski tybegjññ ystjñde daulqa kezdesetjñmjzdy aldyñ ala aityñp qoilyñan bolsa, endj qovalçitñn ne varl

Men puzelædjñ sol çaqymen radio stansasñññ arasñndaqñ yñken tösenjç qar çatqan sauitñd qazyña varñp, alaqymñd orap çattñm da, tez ùlqtap kettjñm.

(Baidukov).

26-çattñqy. Tømende völek kersetjñgen sözlerden mña tekstegj sñrauçqa laqñtñ alyqtanactarñn qoilyñp kəcjññder

Çel nñqaldñ. Tauqa (qaitken?) tolyqñññññ okjrgen daustarñ (qaidaq?) tas saralqa estjñp tñrdñ... Sondñqtan, ondaqñ tñrqan otarçylarqa uryttan ĩrqan (qandai?) çel kər qylqan çoq. (Qai?) Boran mñz tenjzdegj (qandai?) vorannan kem emes edj... (Qanca?) Aqactar tamñymen qoraryñp qñlaqan tərjzdy... Çel (kjmñññ?) paĩdamyz ycjñ jsteldj... Mñnda olarqa (qandai?) qauryñp volqan çoq... Eger, olar, (nenjñ?) ornña ne tastan, ne aqactan yñ salqan bolsa, onda (qai?) yidyñ (qandai?) çñndñ voranqa cñdañv neqaiabyñ edj.

(Çul-Vern, Sýrily aral).

Sñraularqa çauap retjñde qoilylatññ sözder: *çoqaryñdaqñ, ĩrñññññ okpek, vñl, ызqarñb, kør, vjzdyñ, esvjr, mññññ, ol, mññdai.*

§ 19. Ръсықтауыс

Söilem içinde etijstiktij tyrljce çaqdaıyn vıldjretij sözder var. Bular qımydyñ, jstij mezgıljıñ, ornıñ, maqsatıñ, sebevıñ, amalıñ rısyqtaıdy. Mündai söilem mycelerijñ *rısyqtaıys* deimjz.

Rısyqtaıysıtyñ sürauları: qasap? ne ycjñ? kjm ycjñ?, neljkten, ne severtıj, qalai, qaitır...

Rısyqtaıstar maqnasyña qarai beske völjnedj:

1. Mezgij rısyqtaıys (erteñ var, kec qait, vıtyr kördjm, kyn-djz, kelgen son, kelgen saıyn, t. v.).

2. Meken rısyqtaıys (çoqar, tömen, jlgerj, keijn, t. v.).

3. Maqsat rısyqtaıys (baru ycjñ, keli ycjñ, t. v.).

4. Sever rısyqtaıys (kelgendjkten, kelgen severtıj, t. v.).

5. Qımyl-syn rısyqtaıys (aqarır tañ attı. asıqır otyr degen, derdegj — „qaitır“, „qalai“ degen sürauqa çauar veretij sözder qımyl-syn rısyqtaıysı).

Rısyqtaıys volatıyn söz taptar:

1. Etijstiktij aldyñan keletij syn esjmdır. Misal: Aljbek sa-vaoyñ çaqsy oqıdy. Rısyqtaıys — çaqsy. Sürau — qalai.

2. Çalqausyz, çırnaqsyz naqtı ysteuler.

Misal:

a) Kolhozcytar egjske erte cıqtı. Rısyqtaıys — erte.

Keijn, vırgıñ, arı, verj — degen ysteuler keide cılaulyq qyzmetij atqarady da, ysteu volmai qalady. Sondıqtan, olar özdjgıñnen rısyqtaıys vola almaydy.

Misal: a) Oqıojannan keijn tysjndj. Rısyqtaıys — oqıojan-nan keijn. Sürau — qasap?

b) Bıjz planımyzdy tez ornıdady. Rısyqtaıys — tez. Sürau — qalai?

v) Bala savaoıñ qolma-qol aıtır verdj. Rısyqtaıys — qolma-qol. Sürau qalai?

3. Balandııysıtyñ aldynda aıtylqan kесemce etijstikterdjñ vırj, qımyl rısyqtaıys volady.

Misal:

a) Aqarır tañ attı. Rısyqtaıys — aqarır. Sürau — qalai, qaitır?

b) Otyñcytar cııyr keldj. Rısyqtaıys — cııyr. Sürau — qalai?

v) Çazucytar kjtaptı vıtırj verdj. Rısyqtaıys — vıtırj. Sü-rau — qaitır, neqır?

Anyqtaıys, tolyqtaıystar slaqtı rısyqtaıystardyñ da kyrdelj tyrj volady?

Misal:

a) Marks 1818-çyly tudı. Rısyqtaıys — 1818-çyly. Sürau — qasap?

b) Kommunizm tıyn bıjz öte verjk ıstaimyz. Rısyqtaıys — öte verjk. Sürau — qalai?

v) Ol kecjiken severtj savaqyn vjmedj. Pьsьqtaуs — kecjiken severtj. Suraу — neljkten? Ne ycn? Ne severtj?

4. *Turalь, taqrьpь, ycn, kejn, cejn, qarai, taman, soң...* сьлаулар qosыqan sөzder de sөilem jcnde pьsьqtaуs volady. Misalь 1) *ol kjtap turalь soiledj*. Munda pьsьqtaуs — kjtap turalь. 2) *Oqь ycn keldjk*. Pьsьqtaуs — oqu ycn. 3) *Kynsaibь җazu җazamьz*. Pьsьqtaуs — kyn saibь.

Eskertu. Septjk җалqаның sьraуына җауар vermeltj, tolyqtaуs vola almaqan sөzder tygel pьsьqtaуs volady.

Misalь: 1. Balьqсылar ertөmen su volьnda kezdestj. „Ertөmen“ degen sөzdjn sьraу — qacan? Sondьqtan, ol — pьsьqtaуs.

2. Qьstar balьqсылardyң tьs-tьsьnan ьсьр җattь. „Tьs-tьsьnan“ ньң sьraу „qalai?“

3. Men kjtapqanaҗa kynde kelemьj. „Kynde“njң sьraу — qacan?

4. Ғаҗас музька yirenuge keldj. „Yirenuge“ njң sьraу — ne ycn? Sondьqtan, ьil da pьsьqtaуs.

27-җаттыҗы. Мына текстен pьsьqtaустың mezgji, mekon, zever, maqsat, qimь tyrtьrjn bөlek kecerjp җазьндар.

Koikada ьlqtар җать polusten өtkenjмьzdj ьjmei qalmaitьndь-җьma kezьm җetkennен kejn, тьпс тауьр, мен mai җьверu ycn, вак җаҗа vardьm. Mai qoibьla bastaqan eken, ьil mai җьверudj ьjraz qьndatьpь. 4.200 metr ьjkte osьndai dene җүмьсьн jstegenнен kejn, мен тамьрмньң җьldamдаi soҗa tyskenjnen balqadьm, sondьqtan, Sacаның vollonьnan kislорod җүтайн dedьm. Saca түмьсьқьн maskaҗa sьqьp, baqanadan берj kislорod җүтьр oьr, kislорod җүtannан kejn bas ta җана ьykj dene de җазьp ciraп qalady, tap җasartьp җьbergendel volady, җүмьстан keijnгj kislорodтың әserj osьndai. Belәkov maqan kislорod maskasьн ьсьndь, мен onь kьp alьp, вакqа qaral qisaidьm, kislорodтың serpjte bastaqanь sezljьp keledj. Тьпсьм tyzeldj, тамьрмньң soқь орньна tystj, sodan kejn, мен polustj de, dynienjң ьrjn de ьмьтьр, ьlqьҗa kettjм. Al, ьil uaqtta oң җaqtan сьqqan daul Ckalovqа qattь әser etijтj. Bolmaidь degen qanca teoria bolса da, mьндаi daul, arktikada көр kezdesedj, mьньң ystьne җoқарьda ala-сarpь ьult җьredj. ьil ьult kьnnjң sәulesjnen sarqatьp көrjnedj. Ol ьulttar әuenjң ьсь-қьть җoқ telegei tenjzjң aralap, zaulap kezьp җьredj. ьjnece ret мұз qatqanнан kejn, ьjzdjң alqа җьсьүмьзqа ol ьeget ьolqan son, ьjzdjң qorqatьнмьз osь voldь. Sondьqtan, onnan сьqqan, ьjte-ьjte aldьмьz-da oraqtьp kele җatqan ьil daulь da Valeri ьnatpadь. Baqьt-өzgere vastady. Samolet solqа ьүрьp, sonьmen өtken uaqtta җeldjң onqа ьqьrқанын eseledj. Tөmende әj de tutas qalьn ьult җать. Belәkovтың radio stansasьна ьjrdene voldь. Aspartardyң ьrj tyzu, ьjraq, qavar ala almadь. (Baidukov).

28-җаттыҗы. Tekstj kecjьp, pьsьqtaустың qal sөz тазьнан ьolqandyқь, olardyң әr qalsьсь qандаi sьraуqа җауар ьeretjndjгjң аҗьрать көрсетjuder.

Bjr kynj qatbqyma varbьr qaitaibnсь dep tenjzдж qaqalap kele qatbьr edjm, ap-anьq volьbьr qumqа tysken qalaqalaq adamnьd jzjn kordjm. Kergen kezde toьemnen qasyl tyskennen kem volqan qoq, ia arь qyrerjmdj, ia keijn qaitarьmdь vjlmel, melcijьr qattьm da qal-dьm, vjraq, sezjktj ecnərse kore almadьm. Qan-qaqьmdь avallap vaqaiьnсь dedjm de, qygjrpьr qьrqa cьqtьm, odan toьmen tьstjьm, qiektj qaqalap vjrese jlgerj, vjrese keijn qьrdjm, ecnərse sezjlmeldj, qana basqa jz de vjlnьeidj. Kerpьr qьrgenjm cьn adamdjkj me, nemese basqa vjrnərse me, taqь da varbьr, anьqtaibnсь dep əlgje taqь kel-djm. Keljьr qaragam, qacьlmappьn, naqьz adamnьd jzj. (Robinzon Kruzo)

§ 20. Kyrdelj pьsьqtaubьc

Pьsьqtaubьctar qeke sөzden de, vjrnece sөzden de qasaladь. Bjraq, olardьd varьbьqь vjьr qana sьrauqа qauap veredj. Bjrnece sөzden quraloqan pьsьqtaubьctь *kyrdelj pьsьqtaubьc* deimjz.

Kyrdelj pьsьqtaubьctar kəvnese cьlaulь sөzder arqьbь qasaladь. Misalь:

1. Ospan mektepke oqu ycjn keldj (maqsat).
2. Oqucьlar sьvaqтан son yilerjne qaitadь (mezgil).
3. Bjz tapsьrmanь oqьtucьnьd antьb volьnca jstedjk (qimьl).
4. Qapan men Səden aulqа dəijn macinamen vardь (meken).
5. Bjz kecke tamан seijlge cьqamьz (mezgil).
6. Stalinнjд vasьbьbь arqasьnda eljmz vaqьttь (kəmek).
7. Otrəd qinalьsьnda vjz sotsialistjk qarьs turalь kenestjk (taqьrьp).
8. Qasen tьra sala kijndj de, mektevьne kettj (qimьl).
9. Kerpьm kjtaptь kele sala sьradь (bul da qimьl).

29-qattьbьr. Qeke dara pьsьqtaubьctardь vjьr völek, kyrdelj pьsьqtaubьctardь vjьr völek kəcjrpь qazьndar. Olar qandaj sөzдж pьsьqtaqanьn vaqandар.

I. Saqat 11 - de samolət özjnьd qetetjн vjlgjне 5700 metrge kəterj-ljьp, tek səl calqalsa toьmen tьsjьp otьradь. Bül samolətmjzджn osь qьkpen kəterjle alatьn vjlgjnьd cetj edj. Bülттьd keivjьr qerlerjnen, kəvnese, toьmendep ketjьp otьrьdьq, sytjьp, samolət bülттьd toьrna tьsjьp kele qattь. Bjьr mezgilde men sol qaqta bülттьd toьmendegendj-gjn vaqadьm; vaqьttan 10 gradustaj kem alьp ьcьp, bülттьd qoqarqь qiegjnen 100 — 150 metr asьp cьqtьm, vьqan əzjm de qattь cattan-dьm. Bjraq, bül cattьq ta 20 minutke qana qettj. Bijkтjgj 6500 metr-dei bülтqа kezdestjm. Kəzjrgj qaqdaida vjzджn samolət bül vjkkе cьqа almatьn edj. Əuenjн suьqьtьqь ote toьmen, 30 gradus aq volsa-da, menjн bülтqа kjrgjm kelmedj. Bүdan bүrьn qatqan müzьdьd təcri-vesjне qaraqanda, suьqьtьd 30 gradustьqь da müzdan ynemj sau qaldьra vermeidj. Men keijn qalt verjьp, 20 minuttен keijn bülт taudьd sol qaqьna vүrьldьm, vjraq, mүньd da sebevj bolmadь. Kənjljн soqsьn-soqpasьn, bül bülттьd jcjne erksjz kjruge tura keldj, sodan son men betjmdj 180 gradusqa dəl tyzep alьp, ainalanь kərmel ьcuqа kjrjstjm. (Baldukov).

II. Keci kpei aq çürttñ vərj Pugacov turalı əngimə qılatıa volda. Qaueset nece tyrlj edj. Komendant urədnıktj kercjles selender men qorqandardan varlıqıññ çaiñ vıljr qaitu ycn çümsap çıberdi, Urədnık ekj kynnen keijn qaltıp oraldı. Dalada, qorqannan alrıs saqıym çerde tolıp çatqan ot kergendıgjn, əlde qandal vjr belıjsız kyc kele çatqanñ vacqırlardan estıgendıgjn aıtıp keldj. Bıra, ol çartımdı jcteme de aita almadı, yitkenj, odan əj varuqa qorqırtı.

Çana çaqdal komendanttñ mazasızdıqñ bürnıqıdan veter kuceittj. (Puckin).

30-çattıqı. Alıqtıa, tolyqtıa, rısqıtaıstardı qandal mıcelerdj alyqtıa ıırtıa aıratıa.

Bjrncj besçıldıqtñ jcnde vjzdñ ınerlj kəsıvıjz soqısqa deıjıgı Reseıge qaraqanda, 3 çarım ese produksia sıqaratıa volda çana bjrncj besçıldıqtñ qarsanında sıqarılqan produksiaqa qaraqanda, 2 çarım ese artıq derljık produksia sıqaratıa volda.

Oındal orasan zor qırıstıñ nətıcesjnde vjzdñ elımjz bjrncj besçıldıqtñ aıaqında aul carıasılqı, agrarı, elden ınerlj kəsıptj, industrialı elge aınaldı.

Bjrncj besçıldıqtñ çenıj, vjzdñ elımjzde sotsializm quru mımkjn emes degen trotskistjk-zinovıevtjk vıcyldardı praktikada, js çyzjnde, terjske sıqardı. Eıbekçjler men kommunist partıasıññ varlıq çauları — trotskister, zinovıevçjlder, vıxarıncjlder moıa astınan keljr talqandaldı. Sovet Soıuzında sotsialistjk qoqamıñ kycı materjaldıq fundamentj qalandı.

SSSR-dıñ ekonomikalıq təuelsjzıgı orasan ıstj. Bjzdñ zavod-tarımız en qıñ çana kyrdelı macınalardı, blumıngterdj, samolıetterdj matorları, trıvovozdukalardı (aıa yretjn tırvalardı), ız vetjmen sıqara vastadı. Qalq carıasılqıñ varlıq tarauları - transportı, çenıj kəsıptj çana aul carıasılqıñ texnikalıq çaqınan qaita quruqa mımkjncıljık çasadı.

(Bjzdñ Otanıımız).

Söilemnin barlyq mycesj özara tьqьz bailanьstь volady. Bular ne vьrjmen- vьrj qьbsady, ne vьrjn vьrj mengeredj, ne vьrjne-vьrj qavьsady, ne vьrjne-vьrj çanasady. Sonьmen qatar, söilem mycelerj alqan ornьna qaral da, çeke sözge ol ekrjn tьsu arqьbь da vьrjne-vьrj bailanьstь volady. Bül bailanьstardь vьrjn grammatika lьq bailanьs deidj.

§ 21. Qьbsu

Bastauьc pen baıandaуьctьd çaq çaloqauь, көptjk çaloqauь arqьbь vьr-vьrjmen yilesujn qьbsu deimjz.

Misalь: Men keldjm (ekeuj de I-çaq).

Bjz keldjk (ekeuj de I-çaq, vьraq, көptjk maqnasьnda).

Sjzder keldjnjzder (ekeuj de II-çaq, көptjk çaloqauь).

Ol keldj (ekeuj de III-çaq).

Eskertu. Ycncj çaqтьq esjm sezder baıandaуьc pen көptjk çaqьnan qьbsaldь.
Misalь: Olar keldj; Saqailar keldj; ol keldj.

31-çattьqь. 1. Çjktjk çaloqaular arqьbь qьbsqan sezderdj vьr völek, çekeljk, көptjk çaqьnan qьbsqan sezderdj vьr völek terjь çazyндar.

1. Bjz özjмjzджд çana, çarьq dynlemjzджд ornatьp çatьmьz, übь, çer çьzjндjk jstj qolqa aldьq. Bjz bül çumьstь çer çьzj enbekçilerjnң paidasьna jstep vьtjrgjмjz keledj, tьньstьq ycjn kyresemjz, qural tastauqa at salamьz. Bjz basqa eldermen vьrge qural tastau mөçjstьrne qatnasamьz. Bjz onda otьrp, özjмjzджд tap çaularьmьzджд qulьq, sümьdqtarьn acamьz. 2. Bjzджд partia barlyq ezjлgen ültarqa vostandьq әperu ycjn, aldьmen kyreske tьsedj. Bjz әlsjz memleketterdj qorqar cьqamьz. Kapitalizm ezuden, özjnң aңcьbьq çanaucьbьq qulььnan bas tarta almaidy. Qalbь көpcjлkke, million enbekçjlerge vьz, ültar ligasь atьnan söilegen bailar elçjlerjnң catubь — qalqть aldau ekenjn acьp veremjz. 3. Bjzджд volcevikter partiasь, vьzджд ykьmet vьlьp, aqьlqa sıqьzьp, özjnң tьньstьq salasatьn Lenin çolьmen mьqtap çьrgjzьp otьr (Kaganovic).

II. Men, men edjm, men edjm,
 Men Narında cyrgende
 Encep cyrgen er edjm.
 Isataldın barında
 Ekj tarlan berj edjm.
 Eregjsken dıspanoqa
 Qızıl sırlı çebe edjm.
 Çaqıylarqa ep edjm,
 Çamandarqa көр edjm,
 Eregjsken dıspannıñ,
 Ekj talai bolqanda,
 Azyqqa etjn çep edjm,
 Qan balasъ aq syiek

Eçelden taban andısqan
 Ata dıspan sen edjñl
 Ata çauñ men edjñl
 Eçelgj dıspan el bolmas,
 Etekten kesj çep bolmasl
 Qan balasъ aq syiek,
 Bieke sultan sen bolıp,
 Sendei nar qospaqtın baıasъ,
 Maqao onaca çerde çolıqsañ,
 Qairannan alqan cavaqtal,
 Qaira bjr soqıp as etsen,
 Tamaqıma qılqanıñ keter demes em.

(Maqambei).

§ 22. Mengern, mengerjlu

Tolıqtaubъ pen balandaubıctın bailanbısn *mengern* deimjz.
 Mengerucj, kovnese, etjstjk sözden voladı da, balandaubъ qızmetjn atqarıp, söylemnjn basqa mycelerjn mengerjп түradı. Mengerjlucj söz söylemnjn septjk çalqaulъ tolıqtaubъ mycesj voladı.

Septjk çalqaulъ sözderdjñ mengerjlujne misal:

1. Bjlmdjden cыqqan söz.
2. Talapıyqa bolsın kez.
3. Ojыlmıñ jzdep,
4. Dynıenj көздеp,

Ekj çaqqa ynjldjm (Aval).

5. ... Çer çyzjne nür bolqan,
6. Aqылдың kenj danıspan (Çамбы).
7. Aspanmenen talasqan

Teatr bjk zauljm (Çамбы).

Çoqarqъ misaldardın bjrncjsinde cыqъs çalqaulъ „bjlmdjden“ degen sözdj „cыqqan“ degen esjmce mengerjп түр. Ekjncj çoldaqъ „talapıyqa“ degendj „bolsın“ degen etjstjk mengerjп түр. Ycjncj, tırtjncj çoldaqъ acыq tabıy çalqaulъ sözderdj әrqaısъsıñnıñ sonıñnan kelgen көsemceler mengerjп түр. Besjncj çoldaqъ „çyzjne“ degen varıy çalqaulъ var sözdj „bolqan“ degen esjmce mengerjп түр. Sonqъ çetjncj çoldaqъ көmektes çalqaulъ „aspanmenen“ degendj „talasqan“ degen esjmce mengerjп түр.

32-çattsıqu. Mengergen söz ben mengerjlgen sözderdj bөlek көctjñader,

I. Sovet ykmetj tısında ült respublikalarыññ өndjrstjk kycj tez өсіp өrkendedj. Samoderçavia өndjrs ornattırmaqan çerlerde qazır kycj zavodtar, elektr stansalarъ salındı. Özbekstanda zor toqıma kombinatъ salındı. Qazaqъstandaqъ Balqac көljnñ çaqasыnda tystj metalдың gigant zavodъ salındı. Bacqurtstan men Qazaqъstanda munaı

сѣгару јсј ђолођа ђотылды. Тѣркпенстанда, Тѣђкстанда, Арменияда, Ѣзбекстанда, басђа кѣр республикалар мен ѳлт облыстарында кѣр ет комбинаты, балыђ комбинаттары, консерв заводтар, темекј фабриктерј, ђант, tamaђ заводтары мен фабриктерј салынды ђана салыныр та ђатыр. Грузида електроенерђия, маргансы ѳндјрјсј кен ѳрјс алды, мѳнѳл тазартатын заводтар салынды, химия заводды, ђађаз фабриђы салыныр ђатыр.

(Бјздјн Отанымыз).

§ 23. Qabyssu.

Аныђтауыс пен аныђталуыс сѳз мађна ђађынан вјрј-вјрјне ђалђаусыз ађ qabyssyr turaды. Mѳндай сѳздердјн алдыђђысы аныђтауыс vor, sonђысы аныђтауыс myce deljnedj.

Аныђтауыс пен аныђтауыс сѳздјн bailanьсын qabyssu deimjz. Аныђтауыс сѳздер аныђталуыс sezven, kѳvnese, ђалђаусыз bailanьsady. Qabyssu bailanьsатын сѳздер, kѳvnese, syn, san esjnder, esjmceler

Misaly:

1. Asandar ѳdemj yide turaды.
2. Qazaђystanda ђas mamandar kѳvelj keled,
3. Kolxozcylardyн mѳdeni tьrmьsy ondalды.
4. Mektep yij-ђana salынђан yl.
5. Mѳnyн vѳrј ekј ђyl voьbna ѳzaђ saparlar komitetjnjн ђyrgjz-gen ђыmdastьru ђымысьнын nѳtђesjnde ѳzrlendj (Papanin).

33-ђattьoyn. Temendegj tekstj kѳcјrјp qabyssu сѳздјн astьn вјr, qabyssьru сѳздјн astьn ekј sьzьp kѳrsejnder.

Taudan asђan tьlparьm,
Ot ornьndal tьlaqtьm.
Ѣmyrtђan var otьudal
Men ђaьrьbьna ђarasam:
Sьpьra ђarђan taqtadall
Qѳrьђьna volaьbьn.
Qьnapтан сьђђan ђanђardall
ђaьbьna senjн volaьbьn:
Kьltelegen ђьbekteil
Cьђcьbьna volaьbьn,
Oralyр ђatђan kѳvекtel.
Qьlaђьna volaьbьn,
Kelge вјtken ђuraqtall
Baьbzdaу ђerjне volaьbьn.

Pьskен alma sabaqtall
Ekј kѳzjne volaьbьn.
ђaђqan qorђы сьђaqtall
Tanaьbьna volaьbьn,
Tyvьn alђan celekteil
Ѣmyraьbьna volaьbьn,
Cьђqan edj anђardall
Telmjrјp qтqu kelgende
Cьbar tudь cьlђanьp,
Qara terge bьlђanьp,
Aq syngjн qolђa alьp,
Mьner me edj zanђardal.

(Tarђьn).

§ 24. Canasu.

Pьsьђтауыс пен balandaуыстын bailanьсын ђanasu deimjz. Bьlar вјrјmen-вјrј ђалђаусыз da (bьtьr keldjm, kece keldjm, oђьp keldj,

t. v.) çalqaulь (tynde keldj, kecke keldj, t. v.) cылауль tyrjnde de (oqu ycjn t. v.) çanasьp bailanьsadь.

Сылауль sözderdjң çanasуьна misal:

1. *Lenin çalpy ezilgen adam balasь ycjn kyrestj* (cылауль—balasь ycjn degen söz kyrestj degen etjstjkpen çanasьp tür).

2. *Mıqac savaqtan keijn teatroqa bardь* (cылауль—savaqtan keijn—degen söz bardь degen etjstjkpen çanasуь tür.

3. *Stansaqa deijn macinamen bardьq. Bız kyn saıyn klusta volamьz.* Bül söllemlerdeğj „aıyn,deijn“ demeuljktetj özjnđ aldьn da tırqan sözderjn mengerjп tür.)

Osyлар slaqть vırьpьpa demeuljktetj özjnđ aldьnda tırqan sözderjn mengerjп, öznen sonqь etjstjkke çanasьradь. Mündai demeuljktetjң çetegjmen etjstjkke çanasьp tırqan sözder әruaqьtta pьсьqtaуьc voladь.

4. *Bız saqan sola aıaldadьq.* Mında vola demeuljgь varьs çalqaulь „saqan“ degendj mengerjп, öznen sonqь etjstjkke çanasadь.

Әdette, qazaq tınde son, keijn, berj, arь demeuljktetj aldьndaqь sözderjñң cьqьs çalqaulьnda volуьn kerek qьladь (maçljsten son, oqudan keijn, vьltьrdan berj t. v.).

Seijn, vola, taman, qarai—demeuljktetj aldьndaqь sözjn varьs çalqaulьnda volуьn kerek qьladь (maqan vola, oqan qarai,t.v.).

34-çattьoq. Tөmendegj tekstj oqьp cьqьp, ondaqь pьсьqtaуьctardьң salandaуьcqa qandai sıraң arqьbь çanasьp tırqanьñ aсьратьңdar.

I. Endj vьdan vьlai qalqьtn, memlekettjң taqдырьñ көsemder qana cecpeidj, aldьmen, eң әuelj milliondaqan епбекcjer көpçiljgь cecedj. Çumьscь, carualar, aıqaisьz, uıqaisьz zavod, fabrik, caxta, temjр çol, kolhoz, sovxoz çasap çatqandar, varьq tьrmьs çaqьsьbьqьn ornatusьlar, vьkьl dynienj aсьrap, kьjndjrp отьroqandar, mьne, naqьz çana tьrmьstьң qaharmandarь, çasaucьlarь osьlar. 2. Eskj ykmet kezjnde carualar çeke-çeke jstedj, vavalarьñң çolьmen, eskj епбек quraldarьmen jstedj, olar bai ycjn, qulaq ycjn alpaуьt ycjn, aсьqьp çyrjп, vьreudj vailьtuqa jstedj. Çana, kolhoz qьrьbsь, kezjnde, carualar vьrlesjп, artel volьp, çanaeпbkke quraldarь—traktor, aul carua macinalarьmen өзj ycjn, өз kolhozь ycjn jsteidj; vaisьz, alpaуьtsьz, aьpsatarsьz, kьnve-kьn özderjñң tьrmьstarьñ, мәdenietterjñ өrken-detjп, çaqsartu ycjn jsteidj. 3. Ekj aq çol var:nemese, jigerj, tauqa—çaqalьq, kolhoz qьrьbsьна, nemese keijn, taudьң etegjne—eskjlk, bai-kulak qьrьbsьна ketu. Ycjcj çol çoq. 4. Sjzderge keregj vьr aq nәse: adal епбек qьlu, kolhoz tavьsьn епбекke qarai vөlu, kolhoz mylkjñ dorqau, trakor, macinalardь saqtau, attardь dүрьstap vaqu, өзderjñң çumьsker carua ykmetjññ artqan mьndetjñ orndau, kolhoz dardь nьoaltьp, ondaqь kьrp ketken bai-kulaktardь, olardьң qьrьcьqtarьñ aldap cьqu (Stalin).

§ 25. Söilem mycelerijnj ony çana ol ekpjnj

Söilem aitylganda çana çazylyqan söilemdj oqyqanda, ondaq mycelerdj barlyqyny aitylyş vjrdel bolmaidy. Barlyq mycelerdj jcindegj vjr mycege könl audaryla aityлады. Könl audaryla aitylgan söilemnj mycesj er uaqıtta balandauşqa çaqyn tırady. Sondal, söilemnj vjr mycesjne erekke könl belip aitylyş ol ekpjnj deimjz

Mısaly: Men gazet oqydm.

Gazettj men oqydm.

Ol ekpjnj tysujne qaral söilem mycelerijnj ony almasıp otyrady. Vjraq, keivjr mycelerdj ony tıanaqıy volady. Ony tıanaqıy myce tek balandauş pen anyqtauş.

Balandauş qara sözde, kövnese, barlyq myceden soñ tırady.

Mısaly: Qalada zavod көр.

(Zavod qalada көр).

Munda balandauş көр, ony aldyqy ekj myceden vırıp qoııqda volmaidy. „Kör“ degendj söilemnj vazna qoısaq, ol balandauş volmaidy.

Ölendj, ırandy sözderde balandauş vazqa mycelerdj aldynda keluj mymkjn, vjraq, ol, daus ырақymen vailanıstı paıda volatıp nerse.

Mısaly:

1. Çazqıtır qalmaidy qıstıñ sızy,
Masatıdal qılpyrar çerdjñ çyzj,
Çan-çanuar, adamzat antalasa,
Ata-anadaı elçjrer kynnıñ közj.

(Abat).

2. Çasasın aıvındy Qyzy Armtal

3. —Сырақарым ал,—dedj Paveldjñ anası körjngen kjsjlerge. (M. Gorki).

Anyqtauştar özjnjñ anyqtaitın sözjnjñ aldynda tırady.

Mısaly:

Çıтиссolar vijk yi saldy. Munda „vijk“ yidjñ anyqtauş.

Vjr södj anyqtaitın vjnece anyqtauştar voluqa mymkjn. Mundaida bulardyñ keivjreulerj anyqtauşcözge er uaqıtta taqau tırady. Taqau tıratındar anyqtalqıstıñ tegjn, zatın vjldjretjñ sözder.

Mısaly:

1. Mektepke ylken, әdemj, tas yi salındy.

2. Qaraqandyda mektepke amalqan ves ylken tas yi salındy.

Negjyjnde ony aıuşp otyratın söilem mycelerj: pısyqtauş pen tolyqtauş.

Ръсықтауыс пен толықтауыс әрқасан баландауыстан бүгін келеді. Бұлардың қайсысына ол екпінді тиссе, сонысы баландауысқа тақпау тұрады. Мисалы:

Біз кеңе театрға бардық. Біз театрға кеңе бардық.

Кейде, ол екпінді бастауысқа тискенде, баландауысқа тақпау орнда бастауысқа алып, ръсықтауыс пен толықтауыс бастауыстың алдына сығады.

Мисалы:

Кеңе театрға біз бардық. Театрға кеңе біз бардық.

35-қағазы. Төмендегі текстегі соллем мысалдарында орны ауысуға келетіндерін ауыстырып қазындар.

I. Стансаға, әлі де бір қағымдай қер қалды. Қан-қағымның барлығы бір-біріне. Дәббәсіз, қызыр еткен дәббә соғыр соңса, сывыпның қанатының ызынына қарап, қайда ұсыр бара қатқандықын көруге болғандай. Сол қақта терең уыңыр қарауытанды; оның ағары қағында, бірдің қарсымызда қатпары сызыр тискен, қыртасы қар басқан, саңдақтың соңғы қарығы әлі де ағылмай қандың қара-көкейі сың басы көрinedi. Қарауытқан аспан қызынде қылт-қылт етіп, құлдырдар сыға бастады, сол кезде маған қат болыр көрinedi бірнәрсе мұндағы құлдырдар бірдің Салыстықтыңден ана құлым қоғары сығылданды. Қолдың екінші қағында сорапыр, сидіқан қара тастар; кей қерде қар астынан қытыр бітаның басы көрinedi, бірақ, бір де бір қызыр етіп қозғалған қапрақ қоғ, тавіқаттың кейне өлжі сияқты осындай ұйқыдағы қайрында ростаның қаңқаған тірікесінде рьсықтымен оғыр қондырауысының сыдығын сыыр келе қатқанының өзі өте қызыр сығылды.

(Lermontov).

§ 26. Tolymdy, tolymsyz söylem.

Keide söylemnjn turlaul mycelerj tygel aityladь, keide tygel aitylmady, laqni ne bastaусь, ne balandaусь tysjp qalady. Bastaусь, balandaусь tygel aitylqan söylemdj *tolymdy söylem* deimjz. Al endj, ne bastaусь ne balandaусь, ne osь ekeuj vjrdei aitylmai tysjp qaloqan söylemdj *tolymsyz söylem* deimjz.

Misaly:

1. Saqьntai qaladan keldj (tolymdy söylem).
2. Qaladan keldjm (bastaусь çoq, tolymsyz).
3. Qaidan kelesjn (bў da bastaусь çoq, tolymsyz).

Qaladan (bastaусь da, balandaусь da çoq).

Tolymsyz söylem, көннесе, ekj kjsjnjn sөillesujnde, bastaусь çjk-teu esjmdjgьmen kelgende, bўlryq mөndj söylemderde kezdesedj.

Tolymsyz söylemnjn bastaусь, balandaусь aitylmaqanmen, olardyң bar ekenj sezjlp tўradь, keide olar vjrnece söylemge ortaқ tyrde, basqa vjr söylemde aityladь.

36-çattьoju. Tolymsyz söylemderdj tabьndar. Olardyң qai mycesj çoq ekjnjn asьp kersetjnder.

I. — Өzjң qai eldjkj edjң?

— Men, Sьrdartalyqьpьn.

— Onda qai auldjksjn?

— Өmьrbaі degen auldjkmjn.

— Al, menj, qai el qol dep oilap edjң?

— Кеce тьна бала мен ekeujnjzдж talasqandaqь sөzderjnjzge qaraqanda, osь çaq pa dep oilap edjm.

— Çoq, olai emes, qara kesek volamьn.

— Оі aqsaqal au, ekeujmjz vjr eldjkj ekenьjz qol.

— Çaqsь, al, Өzjңz Alma-Atada tўrasьz ba? Menjң batqaymьca qьzmet ornьqьz da çaman emes au deimjn.

— Dəl aitasьn, jnm.

— Men de osь Alma-Atada tўramьn. Bьraq, menjң kelgenjme onca көp volqan çoq.

(Өbicev, Armanсьzdar).

II. Оі çazu stolьn asьp, odan nota dөpterjн suьrьp alьp, toialqay asьldьrьp qoldь da, Kristofay:

— Kəne, oına!—dedj.

Notalar qartıñ jrj çazuymen çazyłqan edj. Bılgıj keljp öle qıctarılqan Kristof kystep tanı aldı.

— Bılesjn ve sen, bül qal muzıka?—dep süradı zavass.

— Çoq, bılmeimjn—dep çauap qalırdı Kristov.

— Çaqсылar ıñda! Cıñymen aıbra almaısın va?

— Tanıs bırnərse slaqtı. Bjr çerde mün estjgen zıqıldımın.

— Esjne tysjr, esjne tysjr!

Kristof basın calqadı. Cıñyn aıtsaq, oqan bır orasan ol tuqan-dai boldı. Bül arialar oqan tanıs kerjndj. Bıra, sonı tartıp otırmyñ deuge çyzj cıdamadı. Altpadı.

— Bılmeimjn, vavatal.

Bala çızarandadı.

— Ol aqımaq, әlde qılaqıñ tosırqap otır ma? Bül eziñıñ cıqarqan әnderjñ qot.

— O, vavatal!

(Çan - Kristofan).

37 - *çatıoıa*. Eki kjsjñ seilesken söz esejnde seilem qurap, onıñ içinde tolımsız seilemderdj kecjrp, astın sızındar.

Ylgj: — Aqac, kece qalda boldıñ?

— Klubta, t. v.

§ 27. Çaqsız seilem

Tolımsız seilemderde bastaıcs aılmal tysjp qaladı. Bıra, onda, bastaıcsıñ var ekenjğj baıandaıcsıñ ыңqalıñnan bıjıñedj. Al, endj, keıwr seilemde bastaıcs mylde bolmaıdı, onıñ var, çoq ekenjğj seziñeidj. Mündai seilemññ baıandaıcs beıgij çaqta túrmal, yñ bjrdeı beıtarap voladı.

Mündai, bastaıcs mylde çoq, baıandaıcs beıtarap seilemdj *çaqsız seilem* deimjz.

Misalı:

1. a) *Saqan qat çazuıqa voladı*, b) *maqan qat çazuıqa voladı*, v) *oqan qat çazuıqa voladı*.

2. a) *Maqan ıygjn mektepke varu kerek*, b) *saqan ıygjn mektepke varu kerek*, v) *oqan ıygjn mektepke varu kerek*.

Çaqsız seilem negizjnde tüıq etjstjktıñ varıs çalqaulı tyjmen la varıs çalqausız aq „vol“, „çarajdı“ (ysteu), „kerek“, „kerek emes“, „laıyq“, „kerek cıqar“ degen sözderdjñ kömekcj retjnde çalqaulı arqıy çasaladı.

3. Sonımen qatar qalau railı etjstjktıñ arqıy da çaqsız seilem çasaladı. Misalı:

a) *Menjñ kjtıp oqıqıñ keledj*, b) *Senjñ kjtıp oqıqıñ keledj*, v) *Onıñ kjtıp oqıqıñ keledj*.

38 - *çatıoıa*. Çaqsız seilemderdj kecjrp çazyndar.

1. Çana texnikaqa yirengen tijstj mólcerde çümıske sanın tıraç-

ты етип алмай, өндірiс қоспарың орндауға болмайды. Олай болмаған кынде әлсін-әл жұмыскерді йіретімен бolar edjk те, тyk вjтjрмес edjk. 2. Bјzдж өндjрjстjрjмјzдж жұмысшыларын тiанақты деуге бола ма? Олай деуге, амай қоq, болмайды. 3. Bјзде дара басшылықты бар деуге бола ма? Ондай нәрсені бар деуге аuz бармайды, техниканың тјлјн вјлјр алғанға, бүл да болатын нәрсе емес.

39-қаттыоу. „Мектептің іскі тәртібі“ деген тақырыпқа қысқа әңгіме қазыр, онда бірнеше сөйлемді қағсыз тырнде келтіріңдер.

§ 28. Атаулы сөйлем

Толымсыз сөйлемнің кеіде бастауысы, кеіде байандауысы болмайтын болса, атаулы сөйлемнің ерекше байандауысы болмайды. Оған кјрген сөздер ең соңғы атаулы іа тәуелді қалқаулы сөзбен қалқасыр, барлық бјр оиды вјлдіреді де, кјм? не? деген сұрауға қауар береді. Кеіде мұндай сөйлемдер вјр сөзден де құралады. Мисалы:

Тын. Naizaqai. Қоқарқы: „тын“. „naizaqai“ деген сөйлемдердің вјрер мыцесі тьсјр қалқан деуге келмейді. Өздері ңеке-ңеке тұрып аq әрј бастауыс, әрј байандауыс орнына, әрј анықтауыс, әрј толықтауыс орнына қыреді. Сондықтан, мұндай сөйлемдерді **атаулы** сөйлем деіміз.

Кјтар аттары, мақала бастары, газет, құрнал аттары, мекеме, ұйым аттары, кјсј аттары тағы басқа сондай заттың менсјктј атаулары **атаулы сөйлем** қатарына кјреді

Мисалы:

- 1) М. Горький „Ана“.
- 2) „Социалистический Казахстан“ газеті.
- 3) Мектеп.
- 4) Кјретің есјк.
- 5) Касса.
- 6) Қазақ мемлекет университеті.
- 7) Абаі Құнанбаев, Толық қынақ.

40-қаттыоу. Атаулы сөйлемдерді табыңдар.

I. Мәскеу, Воро夫斯基 көресі, 52-уі. Қазушылар сөлузының правленіа-сы. (С. М.)

II. 28-октябрь күні Ұлы кыңге дайындық қасар, колхозшылар дуылдасыр қыр. (Қалмақан).

III. 19 қасар қас қјгјт; ол осы кынде толық дөңгелек қыз, сергек қас. (Мұхтар).

IV. Колхозсы комсомолканың Ленинград қаласындағы оқуыс қайысына қазған қаты. (Асқар).

V. Уйынның 18 күні. Тынғы сақат вјр. Тұратын уақыт болды. Қел қоq, салқын тоқай, қатқан таңғы түман қер вауылар төніп келе қаты. (Балдуков).

VI. Тоғыз сүз сыймансыз ғы. Мәт. Таекенттің әлелінде сәулеттең erte тускен қазақ құрғақ атыны. Самал сый селде салқырт еік тьпыстық. Сірек қонақ ретінде кесе оралымнан ылақары ресценттілер сәуа-сәуа келді, соған етір береzent портфельлер сәуады, алста автотомобил гыржідеді; бұл револүтсия советінің мәлісіне бара қатқан бйреу.

(Ғирмонов, Булжарлық).

41-сәуа. Мына тағыртың бйрне қысқа әңгіме қауындар. Ондақы сәлемде-рде атауы сәлемнен бйрнеce сәлем қойданындар.

Та қырытар: 1. Қазақ кес, 2. Өзен. 3. Асқар тау. 4. Көлхөз даласы. 5. Мектеп уй. 6. Қыз.

§ 29. Сәлемдегі бйрнеқал мыселер

Бйр сәлемде бйрнеce бастауыс, байандауыс қана бйрнеce апықтауыс, толықтауыс, рьсықтауыс белуқа мымкын. Бұлар келде тұлқа қауынан бйрдеі вор, келде өзгеce вор келеді. Бйрақ, барлықпың атқаратын қызметі бйреу ақ, сондықтан, бйр ақ сұрауқа қауар береді де, сәлемнің бйр қана мыcesіне өз беттерімен бауынады.

1. Бйр ьңқал бастауыстарға мисал:

Асан, Мұрат, Зеінеc *сәуақтарын қауыс оқиды*. Мұндақы бйр ьңқал бастауыстар: Асан, Мұрат, Зеінеc. Үсеуінің де сұрауы—кйм?

БАСЫМ ҚАҚТЫҢ БАЙАНДАУЫСЫН ҚЫСУ

Бастауыс сәлемде бйреу болса, байандауыссын екеуі қысыр отырады. Ал, егер, бастауыс әр қақты болса, байандауыс басым қауымен қыс-сәды.

Бйрнің қақ айтұс, екінсі қақ тындауыс, үсінсі қақ бөгде қатар келгенде, айтұс сөзді сөзіне тарта сәлегендіктен, бйрнің қақ басым болады. Мұндай қерде байандауыстың өз де бйрнің қауын айтлады. Бйрақ, бйр ьңқал бастауыстардың басым бйркітірп тұратын сәуелді қауа-лы қынақтау сапы болады.

Мисалы:

1) Мен, сен екеуміз бардық.

1) Мен, сен, ол үсеуміз келеміз.

Айтұс қақ өзін қоспай, тандауыс мен бөгделікті сөз қылаанда, сөзді тындауысқа белімдеді. Тындауыс мен бөгделіктің қамалы, ісін, болмасын көрсететін байандауыс екінсі қауын айтлады.

Мисалы: Сен, Қаватай екеуің келіңдер, т. в.

2. Байандауыстың бйр ьңқаллауына мисал:

Көмеің астығы әр орды,
әр қынады, әр бастырады,

Мұндақы бйр ьңқал мыселер:
орды, қынады, бастырады.

3. Анықтауыстардың жігінің айлануына мысал.

*Mäskendj, çarëq,
ädemj, tyzu köce-
sjmen kele çattëq.*

Mündaqy jyrñqaj myceler: çarëq, ädemj
tyzu (Mäskendj degen aňqtauys çol-
qanmen jlk çalqauy bolqandyqtan, soñ-
qylarñmen jyrñqaj sanalmaidy)

4. Толықтауыстардың жігінің айлануына мысал:

*Altundy, mäsby, qorqasyndy, kömjrdj, temjrdj ajzdjñ, el köp tauyr
çatyr.* Mündaqy jyrñqaj myceler: altundy, mäsby kömjrdj, temjrdj.

Aňqtauys pen tolyқтауys mycelerdjñ aldñqy tüqandarñññ
keide çalqaulary tysjrjñp aitylatññ da volady. Bjraq, mündaıda
olardññ eñ soñqy, balandaıysqa çaqñ tüqanñññ çalqauy tyspeı-
dj. Soñqan qarap basqalarñññ da çalqauyñ tavi or-oñaj. M i s a l ы

Balqas, Qonrat; Çezqazqanñññ mäs vailqy adam aitysyz
köp.

Ol көрген-ajgenjñ vjzge aityr verdj.

Aldñqy söylemde „Balqas“, „Qonrat“ degen sözderdjñ jlk çal-
qauy tysjr çalqan. Soñqy söylemde „kergen“ degen sözdjñ tavys
çalqauy tysjr çalqan. Eger, sol tysjr çalqan çalqaulardy qaldırmaı
çazsaq, әvjr aňqtauys, tolyқтауыстың мақнасы басымрақ айтылған
bolar edj.

5. Ръсықтауыстардың жігінің айлануына мысал:

Byltyr da, byl da sotsialistjk çarësta vjz ozdyq.

Münda jyrñqaj myceler: byltyr men byl.

Eskertu. Maqnalar, süraular basqa volyr, tyrj vjr volqan söylem mycesj ten
ia jyrñqaj sanalmaidy. Ondaidñ aralyqña kjç tññs belgijj qoıymaidy. M i s a l ы:
men ertñ mektepke oquğa varamññ (byl çerde „oquğa“ññ süraññ—ne jsteyr
„Mektepke“ njkj—qaida? Sondyqtan bular çalqauy vjr volqanmen jyrñqaj myce-
mes.

§ 30. Jyrñqaj söylem mycelerdj arasyndaqy çalqaulыqtar

Çai söylemde, jyrñqaj söylem mycelerdj arasynda, ia әr qaisys-
ñññ aldñda çyretjñ vjrñese çalqaulыqtar var; olar mññalar: men,
pen, ven, çana, da, de, ne, nemese, әide, ia, iaki, vjrese, keide,
qñi, mejlj, әrj, t. v.

Мысалы:

1. Mal men egjs çaruaqa paidaly;

2. Qapan, Nürqan çana Sadıq staxanovcy volyr jsteldj;

3. Vjz әrj oqydyq, әrj çazdyq.

4. Bız kecjnde ia oqlımbız, ia çazamız; bız erten kınocqa ne tea-
troqa varamız.

5. a) kın bızrese suıdız, bızrese sıbız;

b) at keide cavadız, keide çelediz;

v) meilız ilan, meilız kıl (Aval).

§ 31. Bızıncıai seilem mycelerj aralarındaoız tıbız belgilerj

1. Çalqaulıqız sanamalar aıtılqan bızıncıai mycelerdj arasına
yız qoıladı. Misalız:

1) Altın, kumız, qoqıasın,
Mıncı, kımız, çez ven mız.

Çıdan-çılqıa koveliz,
Keçeltiz keled kelimiz.

(Çamızı).

2) Elektr erj otın, erj çarız, erj zavod çırızetiz kız.

3) Oktabr revolutsiasız vailardız, feodaldardız, atqa mıznerlerdj
qasızlar volız çırızız kelgen zorız zomvıbızna tımız salız.

4) Məskeuge Özbekstannan, Qırızızstannan, Təcıkstannan,
Tatarızstannan delegattar keliz çattız.

2. Eger seilem jcinde bızıncıai mycelerdj aldında ia, ne, neme-
se, elde, erj, keide, bızrese, qıı, meilız sıaqtız çalqaulıqtız bız aıtız
tırqan volız, bızıncıai mycelerden son yız qoıladı. Misalız:

a) elderdj sailauqa da, sailauqa da pravolarız var („Sailau
ereçesiz“ 137-st.);

b) avtomobil bızrese aqızın, bız ese qattız çırız keled çattız (mında
bızrese aqızın, bızrese qattız degender bızıncıai myce);

v) elde otırız, elde sın, aq sarız bas lızın olgen qıstız çer qalız
(Qovlandı);

g) arqımaç attız qırızız erj çıbek, erj qıl.

Eskertiz. 1. Eger çana, da, de çalqaulıqtarız ekj bızıncıai mycenj arasında
çana kelze, esjız tıbız belgiz qoımaız. Misalız: a) çıqız çana sıır malız
kır esjız otırız. Qaran oqız da tızındız.

4. Egerde bızıncıai myceler aldınan çalızlaıız söz tırız, bızıncıai
sözdj alqacqızın aldınan qos noqat qoıladı.

Misalız:

1. Bostandız bızge eckız vermez: patça da, val da, qıdız da.

2. Çıbızqa qatızucızlar: Nırız, Çımac, Qamar, t. v.

3. Bızdj Puckinnen oqıqandarız mızalar: „Dubrovskı“
„Kapitan qız“, Boris Godunov“, t. v.

6. Bızıncıai seilem mycelerj alqı çaqızın, çınaqtaız söz
(esjmdız) aıtız, onız aldınan sıbızqa men yız qoıladı. Misalız:
Nırız, Çımac, Qaran, — vırız çıbızqa keldiz.

7. Qosarlanız aıtılqan bızıncıai mycelerdj aldındızın çalqaulı
tızız qalqanda, ekeuj arasında sıbızqa qoıladı. Misalız:

Qasen kergen-bızgenj aıtız. („Qasen kergenj, bızgenj aıtız“
deudj ornız).

42-çattız. Bızıncıai seilem mycelerj tabındız, ondoız tıbız belgilerj
mız tızındız.

I. Astanañ aralap,
Qyzqyñ kördim talaıyn.
Gyldengen baqsa, tas kece,
Zaulım bjk saraıyn.
Sən, saltanat, tamasa,
Köz talmaityn qarasa.
Qaisь vjrjn sanaıynl
Qalqь aldь qarсылar
Eñbekte keljp vas qosqan
Ezjmmen tuqan aqajyn.
Eñbektiñ kenj astana,
Baqtıñ kenj astana
Aqyldıñ kenj astana,
Qyzqyñda tenei çoq,
Çoqtь qaidan tavaıynl

Baqtıñ türmьs ornатыр
Kөсеткен өмір ұсрақын.
Tendjktj bergen qolyma
Lenincij Uly Stalin.

(Çамбы)

II. Asau toi, tentek çıyn, orьr-topьr
Jcnde tysj suьq vjr çan otьr,
Alystь tümanьtqan ol oilaıdь,
Өzge çürt oidь netsjn — өңkei soqьr.
Jcken, çegen, talasqan oınar kylgen,
Kezek çoq, keljsjm çoq seilei bergen
Daurьqqan, kylsken, öleñdetken,
Qaiqьsьzqa qaiqььr, çjrkengen.

(Abai).

43-çattьoju. Çaqsaqa alynoqan çalrylaucьs sözderdjñ çaloauyn dürystar, onьn tьnьs belgilerjn qoıьr cьoьrdar.

1. Bjzdn өndjrs (quraldar) çerdj, macinalardь, fabrikalardь çeke mencykke alyp qoıuqa bolmaıdь.

2. Ekcncj besçyldьqta varlyq kömjр tavьsьnьñ 50% çaңa tavьl-
qan kömjrlj audandarqa (Qıyr cьoьs, Qaraqandь, Kamcatka, Sjьjr-
ge) tьsedj.

3. Asqana fabrigj, stolovoilar, balalar yilerj, kjr çuatyn otьndar
(bül vьrj) eñbekçjlerdjñ мәdeni türmьstarьñ çaqьartadь.

§ 32. Sөilemnjñ oңacalanqan mycesj

Bytjn vjr sөilemnjñ ia vjr mycenjñ maqnasьn dөldөp aıqьndau
ycjn, sөilemde vjr ia vjrnece erekce sözder aıtyladь. Ondai sözder
sөilemnjñ vasqa mycelermen bailaьspaidь, tek өзjnen бүгьнөqь
sөzdjñ мәnjn dөldөp, aıqьndaıdь, saralaıdь.

Misalь: Bjz, **pionerler**, savaqtь otlicno oqımyz. Olar, **Muqas
pen Әven**, erten qalaida keledj.

Munda vjrncj sөilemde „**pionerler**“, ecjncj sөilemde „**Muqas
pen Әven**“ degender өзderjññ aldьndaqь vjz, olar degen sözderdjñ
mәnjn dөldөp, aıqьndar tür çana vasqa mycelermen bailaьspai
oңaca aıtylyp tür.

Өzjnen aldьнөqь vjr sөzdjñ мәnjn dөldөp aıqьndaıtyн, vasqa
mycemen bailaьspai oңacalanь aıtylatьn sөzdj **sөilemnjñ
oңacalanqan mycesj** deimjz.

Oңacalanqan myce men onan бүгьнөqь sөzdjñ arasь daus yzljjsj-
men aıtyladь. Oңacalanqan myce мәnjn dөldөp aıqьndaıtyн sөzjnen
soң keledj.

Misalь: Bjz kolhozdaqь sauatsьzdyqpen kyresemjz. (Munda
oңacalanqan myce çoq).

Bjz, komsomoldar, kolhozdaqь sauatsьzdьqpen kyresemjz. Munda oңacalanqan myce „komsomoldar“, ol „Bjz“ degen sөzdjң mөnjң dөldөp alyqьndaityn bolоqandyqtan, sonьdь sonьnan aitylyp tьr.

Seilem jcjnde oңacalanatьn sөzder mьnalар:

1. Atau tyryндеgi, tәueldj қалқau tyryндеgi zat esjm, san esjm, esjmdjk sөzder. Misalь: а) Bjz, apam ekeumjz, aubloqa baramьz; б) Aqam, Sadьq, kolhoz bastьqь bolьp қыр; в) Bjz, әzemjz, kolhoz ortasьnda oibn qoidьq.
2. Mezgij ysteulerj ia sonьdь ornьndaqь sөzder oңacalanadь.

Misalь:

- 1) Tynde, saqat on ekjde, paroxod keldj.
- 2) Kece, 15-ylen kynj, Qapac qalaqa қырjп kettj.
3. Septjk қалқaulь sөzder oңacalanadь. Misalь: 1) aulda, kolhozьylardьdь ortasьnda, qьzmet jstep keldj; 2) Nьrьm Semeige, әzj-ajң qьzmet jsteitjң қerjне, kettj.

44-қаттықу. Мьна tekstj оқыр, kecjrip, oңacalanqan mycelerdjң astьdь sьzьndar. Olarьdь qal sөz tabьnan қasalaqьnь ақыратьndar.

1. Bjz, marksister, cьndьqqa tura qaraumьz kerek.

(Lenin, Aprel tezisterj).

2. Қоқ қoldastar, milliondaqan carualar асьқыр қатқан қерде, ereuji қasaqandyqь ycjң, қumьscьlardь атыр tastap қатқан қерде, adamzattьdь masqarasь — orьs patcasь қer betjnen қolьlqanqa deijң, revolutsia әmjr syre bermek.

Bjz bygьngj kynj, bьrjncj mai kynj, qal tyrde bolsa da mitingjlerde, massovkalarda, nemese, қasьrьn қinalьstarda әiteujr qal қer qolailь bolsa, sonda, patca monarxiasьn bьr қolata қulatu ycjң kyresemjz dep, Rөseidj azat etetjң orьs revolutsiasьn qutьtqaimьz dep sert etemjz deumjz kerek.

(RSDRP yndeuj).

4. Aleksei Maksimovic Gorki 1868-қыль 28-mai kynj Niçni Novogorod (kөzjrgj Gorki) qalasьnda tuqan, Gorki әzjñjң balalьq саqь men қana әspjrm kezderjң „Balalьq“ қana „Kjsj esjgьnde“ degen dyñle әdebietj qaznasьna kьrgen ekj kьtabьnda suretteidj. Gorki bьl kьtaptarьnda өз basьnan kecjrgen әmjrjñjң accь-tuccь қаqtarьn cьndьqqa syienjп, tolyq көрсettj. Tөrt қasьnan әkesjnen aitylyp, on қasqa kelgende Gorki panasьz қetjм bolьp qaldь.

(Gorkidjң әmjr balanь).

5. Қарьstьñ ең tamaca қerj — ol adamьnьң еңбекке көз қarasьn negjzjnen өзгertedj, yitkenj ol bьrьñ ең üiattь қana aur қык boldь dep esepтелjп kelgen еңбектj avroilь jske, атақты jske, batьr atandyratьñ jske, er atandyratьñ jske ainalдыradь. Kapitalistjк elderde mündal js атымен қоқ, vola almaidь da. Onda, kapitalisterde, қurtьcьlyqьdь maqul көретjң ең qalaulь jsj — rentaqqa ie bolьp, әsjm

алыр түрүмөн кын елту, çirençetj js volьp sanalatьn еңбектен vos volu. Bьzde, SSSR - da, kerjnisjnce, çirtсььqьn, maqьldaitьn ең qalaulь jsj — еңбек erj volu mymkjncjlgj, milliondaqan еңбекçler qadjrlep отьратьн екьrндjlyktjн erj volu mymkjncjlgj volьp keledj.

Çarьstaqь anadan kem emes taqь da vьr tamaca çerj — çarьs derevnege de tarala vastap, kolhozdarьmьz ven sovhozdarьmьzqa еnьp kettj, sovhozсьlar men kolhozсьlardьn milliondaqan vьqarashьnьn naqьz еңбек çjgerjн kersetetjн volьp çatqan faktьlar çirtьn vьrjne mьljm.

45-çatьboqь. Kечrjnder de, onacalanqan sөzderdj tьnsь belgьlerjmen vөljьp çazьndar.

I. Partianьn adamьmьn, tek өз partiamьnьn soьtn tanimьn. Bьz çumьсьсьlar çeңemjz (M.G.)

II. Bьz çastar sjzge çana sjzderdel vьz yçjн emьrdjн çaңa çaqda- tьn daialaқan, çer çyzljьk oktəbrge ulastьratьn Qьzьl oktəbrdj daial- laqandarqa alqьсьmьzдь altamьz. (M.G.).

III. Bьz kecke tys aua vergen kezde taudьn сьңьна сьqьqь.

IV. Men alqac mekterpke tysken çьь 1930 - çьь Qavьl texnikum- dy vьtjrdj.

Söilem içinde söilem mycelerine grammatikalıq qatıyş çoq sözder de boladı. Mündai sözderdj *oqcau sözder* deimjz. Oqcau sözder söilem mycesj bola almaıdı.

Oqcau sözder yc tyrlj:

1. Qıstırma söz, 2. Qaratpa söz, 3. Odaqailı oqcau.

§ 33. Qıstırma söz

Söilemdegi aıtılqan oıqqa söileucijnj köz qarasyñ bıldjretjn sözder bar. Mısaly:

1) *Oqyqanındı, әrine, қақы көремjz.* Mında qıstırılyp тұrqan söz „әrine“.

2) *Кеке қақы, мүмкjn, macina keljp qalar.* Mındaqı qıstırılанды söz „mүmkjn“.

Qıstırma bolatın, көbнесе, ysteu sözder, ne ysteuge aınalqan sözder.

Olar мыналар: әrine, мүмкjn, sözsjz, dүrysında, сынında, менjнсе, көvjнесе, sjrә jaqıı, әiteujr, vjrjncjden, t. v.

Keide bjrnese söz de, bytjn söilem de qıstırma boladı.

Mısaly: 1) Qorıtp kelgende ol jsjne cıraқ adal көзben qaraqan.

2) Bız motordı qalıqtı qalal cыrgjzetjnjn, ekjncj sözben aıtqanda, tjljn bılıp aldıq.

3) Çana texnikaqa kerekti tıstı mәlcerde cümьsker sanın тұraqtı etip almai, qalal degenmen, әndjrs cosparyn orındauqa bolmaıdı.

46-қатбау. Qıstırma sözderdj көcjrp cazyңdar.

1. Basındaqı oramalyñnı ücyn cүlqyp tastap, tez bұryldı da, төmengj ernjn tıstep, neljkten ekenj belgjsjz, keridordan cыgırp cыqyp kettj.

2. Река, jrkjлmei, mydjrmei vastan alaқ Kordin alqan билет туралы baıan qылып, qыza kele, әiteujr, Roman cәnjnde de söilep kettj.

3. Linka bјrdeme dep cаuap qatqan болып edj, bјraq, keregj ne, оның өз бөккенjн içinde kyngjrlgendei estjлmedj.

4. Söz çoq, bәrj de kerek. Macina da, traktor da kerek.

(Сухов.)

47-qattöqı. Ərşr qıstırması bar səllemdı kəcırp çazıdar, kəcırge səllemderde səllemdıñ qal mıcesı qıstırmağa əqsasqanıñ kəsetıñder.

1. Oqu çaqısqı çolqa qoılatıp bolısa, savaq bılmeucılardıñ protsentı kemıj əvden mımkıp nərse. Bızdıñ grıppa, mımkıp, aldınqı orınd aladı. 2. Ezer dırıstap sın cara qoldanılsa, ekı çıl bır orında qaludın əvden çoııub ıqtımal. Bız bıldın özınde aq bır orında qalucılıqtı çoıa aladı. 3. Çoqar ısqan ae oplan qıs sıaqtı volıp kərıñedı, ol bır kezde çerge qonuqa aınaladı. 4. Bıldı çıl əsımdık, bır tırıl, tamaca voldı deuge voladı. Ol turalı tek çaqısqı degendı alıuqa voladı. 5. Çoqalqan uaqıtın ıstıne carasız, zerıgu de qosıladı.

II.—Sız komendantta volıp edıñız qoı?

—Boldım, ərıne, dedı ol tıtyqır... Ol ıyınde volmadı... Men onı kytıp otıra almadım.

Men onı çalıñ tısnıñ: balqıs qart, mımkıp, bıl tuqannan berı, qaqaz tıjmen altqanda, öz caruası ıcnı qızmet çımısn tıñqıret tastap ketkenı volar,—onısnı qaral qandal sı aldı desecı?

—Qattı əkırıc, Maksım Maksımıc, qattı əkırıc, bır mezılıñnen bırın alırbılısqalı tırıñız—dedım men.

(Lermontov).

§ 34. Qıstırma sözderdıñ tıñs belıljerı

Qıstırma söz səllemdıñ basında da, ortasında da, alaqında da keledı.

Qıstırma söz bırerı bolısa da, bırneceı bolısa da səllemdedı basqa sözderden ıtır arqılı belılñedı.

1. Qıstırma söz səllemdıñ basında kelse, onıñ soñnan ıtır qoıladı.

Mısalı:

Ərıne, Saqal dırıs aıtı.

2. Qıstırma söz səllemdıñ ortasında kelse, ıtır onıñ ekı çaqınan da qoıladı. Mısalı: *Saqal, ərıne, dırıs aıtı.*

3. Qıstırma söz səllemdıñ alaqında kelse, ıtır aldnan qoıladı. Mısalı: *Saqal dırıs aıtı, ərıne.*

4. Öz aldı səllemdıñ retınde bolqan qıstırma söz tovb sızıqca arqılı belılñedı, nemese çaqca ıcnı alıñadı.

Mısalı: Bır kını kecke (1773-çılı oktəvr alıñın bas kezı edı) kyzıl dıñdın bızın estıp otır edım.

(L. Tolstol)

5. Səllemdı ekı qıstırma qatar kelı mımkıp, onalıda ekeıñnı arasına ıtır qoıladı.

Mısalı: Menıñ ılkırıñce əsrese, ıjzıñnı ıntellıgentsıamız baqılı uaqıt ıstınde tır.

48-qattöqı. Qıstırmağa baılanstı səllemdedı tıñs belıljerdı dırıstap, qolıp sıqındar,

I. Bal bolqanymen mal çandь, en aqьrь çolaucь jcetjн bjr çütөm saumaldь cьqьн koretjн qazaqca aitqanda saraн bal edj. (Әбісев).

II. Bül aitqanьң әrine dүrьs Çienqall menjnce bygjnen qalmai keledj. 3. Sonьmen qatar өngjetjk sapasьн тексерjп, түqьmdь aram cөpterdjн әsrese karantindj aram cөpterdjн dәnjnen arьltьp, çaram-sьz түqьmьнң ornьна çaramdь түqьm tabu kerek. 4. Sonьmen qatar bjr çьl jcндеgь aul caruacьlьq çүmьstarьнң sapalь volьp srogjnde orndaluь qamtamasьz etjledj. Baьs Qazaqьstan men Alma-Ata öblьs-nda traktor remonttau planьн orndaudьң srogь etjп kettj. Al, basqa öblьstar traktor remontьн martьң 20-na deijn orndau kerek.

(Sotsialistjk Qazaqьstan).

III. Morәktar aitqandai çel daul tyrjnen wәsәndep, acьqqa cьqьt laqni tasьtьp tүratьн екjн ekь ese kemjdj. Saqat 11 ge qaraqan camasьnda, auanьң төmengь qavabь bülttan tazardь. Daul India mü-qitьnda volatьн taifunqа üsap, tenjz volьndaqь elektr kycjнң varьlьqьн ьdьratьp çьbergendei boldь. Bьraq sol çerde car toqtamastan bьrte-bьrte taqь төmendedj.

Çel ьңqalьна qaral kerjп keme qүsatьp goldanucьlardь çaqaqа qaral tartь. Mьmkjн osь betjmen çerge çaqьndap ta qalar.

(Çul-Vern).

49-çattьqь. Qьstьrmalь sөllemderdj basqadan volьp çazьp көcjrinder.

I. Keibьr çoldastar çaңa çolqa cьqьudь, kolxoz çolьna tysu jsjн, wüdan yc çьl wүrьн bastalqan dep oilaldь. Әrine, kolxozdьң çarpal qүrьlьsь wüdan yc çьl wүrьн bastaldь. Bül auьsu kulaktardьң çөңjeuь, milliondaqan kedel men ortacalardьң kolxoz çaqьна cь-qumen belgijь volьp qaldь. Mүньң wәrj dүrьs. Bьraq, mündai көp-cijlktjң kolxozqa көcujн bastau ycjн qolьmьzda bьnece aldьн ala çaqdalmьz volu kerek edj, onsьz çalpь aitqanda, көp-cijlktjң kol-xoz qozqalьsь volmatьн js. Aldьmen caruanьң kolxoz çolьnatysuj-ne volьsatьп, çәrdemdesetjн, çәrdemdesjп otьrqaн sovеt өkmetj-mjz var volu kerek. Ekcjncden, alpauьt pen kapitalisterdj quьp, olar-dьң zavodtarьн, çerjн tartьp alu, olardь qalqьң mөncjgь dep çari-alau kerek edj. Ycjncden, kulak-bailardь auzdьqtaп, olardьң macina trakt rlarьн tartьp alu kerek edj: Tortjncden macina-traktorlarmen kolxoz volьp bьrlesken kedel men ortacalar qana paidalanatьнң çarialau kerek edj. Onьн soңьnda, kolxozcь caruanь keregjnce macina-traktormen qamsьz etu ycjн, eljmjzдж industrialandьru, çanadan traktor zavodtarьн çolqa qolu, çanadan aul carua macinalarьн çasal-тьн zavodtarьн salu kerek edj. Mьne, aldьн ala yc çьl wүrьн çasal-qan mündaj çaqdallarsьz kolxoz qүrьlьsьна көptep bet wүru çөңje-de esьjr oilau mьmkjн emes edj.

Qorьtьp kelgende, kolxoz qүrьlьsьна көcу ycjн, aldьmen Oktә-br revolutsiasьн çasau, kapitalisterdj, pomeccikterdj qүlatu, olardьң çerjн, zavodьн tartьp alьp, çaңa өndjristerdj jske asьru kerek eken.

Oktәbr revolutsiasьнан bьrmen qaral çaңa çolqa, kolxoz çolьna tysu bastaldь. (Stalin).

II. Əl, ərinə, Raqymetovı öz kitedi. Raqymetov əlge tı qatadı, bəra-bəra əngiməlese de bəstədi. Əl qayında qana erl elgen, əzdi-kəpti aqatı bar, bası bəs, aqıdı, tərbiyə 19 qatadı qana adam eken.

(Cernıcevski).

§ 35. Qaratpa söz

Kelir atalı sözge (ia kış atına) səllemdeg ol qaratılp, arnalıp atıladı. Bıraq, olardıñ səllemdeg başqa sözdermen grammatikalıq bəllənəs bolmaıdı.

Səllemdeg ol qaratılp, arnalıp atılqan sözdj *qaratpa* deimjz.

Qaratpa bır sözden de, kəp sözden de boladı. Misalı:

1. *Çoldastar*, kışge kelip edijiz?

2. *Bykıl çer çyzj proletarlars*, bırjıjıder!

Esker tu. Bəstənc pen qaratpa sözdj kelde cəstəruqa mımkjı. Bəstəncəz sözderijı bəstəncəstərmən qışıp tıradı, al, qaratpa sözder bəstəncəstərmən qışa almaıdı. Misalı: Çoldastar, sender, bıgıñ klubqa keljıder! Çoldastar, bıgıñ klubqa keljıder. Bıl səllemderdegj, „çoldastar“ degen söz bəstənc bolmaıdı, yıtkenj, „keljıder!“ degen bəstənc il-çaqta tır, çoldastar — degen qaratpa ill-çaqta tır, sonıqan, qışpaıdı.

Qaratpalar atılqanda, başqa mycelerden bəlektenj atıladı. Misalı: Mıqas, bırj kel!

El, neçır çırjıj?

50-çatıbu. Keçırj, qaratpa sözderijı astıñ sızındar.

1. — Praporcık mırzal — dedjm, men, qatubıdana.

— Menjı kelip tırqanımdı kergen çeqsyz ba?

— Ə, amansız ba, Maksim Maksimovic, əldə trubka tartasız ba? — dedj, sulaı çatqan qalında.

— Qıarı etijiz, men Maksim Maksimovic emes, men stavıs-kapitanmın! — dedjm.

Onı bəj bır. Cə tıkjıjz kele me? Bılməsiz qol, menjı qam çeltjı jıjıjıjı kəptijıjı!

— Bırjı bılem, — dedjm men krovatqa çaqındar.

— Tıptj çaqı, bırq, men olardı səllep bəre alqandaı emesjıjı.

— Praporcık mırzal Sız, özjıjz tygıj men de çauartı bolarıqatı bır aqat jı jıstıjıjıjı...

— Uat qoıñızıl... Nesj çaman? Bız ne kərsek, bırge kərmeitjı ne edjı?

— Sondı qalçıñ vola ma eken? Maqan qılyscıñızdı bərijıjıjı?

— Mitka, qılyscı bərcıjı...

Mitka qılyscı əkeldj. Öz volıscımdı ətəp, men onı krovatına otırdım. Otırdım da:

— Grigorı Aleksandrovic, esjıscıj, osıñ tıptj çaqı emes qol, — dedjm.

— Nesj çaqı emes? — dedj.

— Belanь әketkenjndj aitam... Əlgj çeksürn azamattь aitam aul... Kәne moиньға алсы! — dedjm.

— Men onь ünatqan bolsam, qaitem?

Бйоған не деп қауар қайырасьн?

(Lermontov).

51-çattьoqu. Мына сөйлемдердјң bastaуыстарьн qaratpa sözge ainalдырьндар.

1. Pioneer өз sözjnde tūrady. 2. Oqucyлар jckj tәrtiptjң aйтqанын орьндайды. 3. Bәdec aqьmdaqь saiasat yjrmesjне yzbeі varьp tūrady. 4. Mәstai dene cьпыqtьru yjrmesjне çazыды. 5. Qamza oйьnqa nege qatьspaidь? 6. Sender, muzika savaqьn nege übьstьrmaисьндар? 7. Aul komsomoldarь oqu yilerjnjң jsjң çenge salды. 8. Altьnсь mekteptjң caңqьcьларь çarьsqa tyske'j çatьr. 9. Sauьq yjrmesjnjң mycelerj kecke çaqьn kluvqa çinalady.

Ylgj: Balalar seruenge varьqaly çatьr — balalar, seruenge varьqа qam çasaңdar!

§ 36. Qaratpa sözdjң tьныs belgjlerj

Qaratpa söz sөilemnjң wasьnda da, ortasьnda da, aiaqьnda da kele beredj.

Qaratpa söz sөilemnjң wasьnda kelse, ytjr onьң soңьnan qoıylady.

Qaratpa söz sөilemnjң ortasьnda kelse, ytjr ekj çaqьnan qoıylady.

Qaratpa söz sөilemnjң aiaqьnda kelse, ytjr onьң aldьnan qoıylady. Misalь:

1. Çoldas, sjz kjmge keljp edjnјz?

2. Sjz, çoldas, kjmge keljp edjnјz?

3. Sjz kjmge keljp edjnјz, çoldas?

52-çattьoqu. Kerekтj çerjne tьныs belgjlerjң qoıьндар.

1. Ölenjm carla aulды.

Тьңда dala Çамбыды.

2. Al Çамбы ydet çьrды әп cьrqaудь!

Al çьгьm araia aul, keң çailaудь!

3. Molotov çаньm qавьl al,

Альp keldjm aьstan,

Вақытть qazaq qalqьпың,

Махавбатть, çальнды, bolceviktjk sөlemjң.

(Çамбы).

§ 37. Odaqailь oqcau

Sөilem jcjnde sөilem mycelerjmen bailanьспaitьn qьstьrma, qaratpa sözderden basqa sözder de bolady. Bүlar, көvnese, odaqai-dan bolady. Sonдықтан, bүларды odaqailь oqcau deimјz.

Misalı:

1. Ойрымау, сылың ва? (М. Gorki).
 2. Pəlj, tapqan ekensjnder! (Lermontov).
 3. Туу, qalal tez çazasñ!
- Odaqaiı oqcaıar, көвнесе, сөйлемнјн алдында келедж. Олар-
дын артынан утјr qoıladı.
- Odaqai söz sөйlem esevjnde aıtılsa, артынан *lep belgjsj*
qoıladı.

Misalı:

1. Pa cјrkjñ! Netken өner, netken түрмәsi (Ç. Saıñ).
 2. Uh, Әрең qūtıldым qoi... (Qozь Kөrpec).
- 53-çatboju.** Мына текстердегј odaqailardyñ тыныс белгјlerjñ qoıpь сығандар.
- I. — E, ai өi, мынау solar qoi.
— Әi, Tүra qalyñdar...!
— Berj tartыңдар, Әi, өi.
— Әi өi Qүr çanuıar Qүr Nemene? Qacaqan quыр kelemjsjnder?
Kөrsetcј өзjñ vјzdjñ Qambarqa tarpa vas salsыñ.
— Ee vaurьm-ai өi anau kynj tamaq az degende, kyceitken
çoq pa onь.
— Qaidaqьñь qaidan сығарьp alasыңдар osь, ornsьzqja kiljgьp.
— Qaraqьm—au üialqanmen ata eneñnen çoralqьсь qoi, betjñ-
au üialadь au.
— Oıbal... al qüdaca qoidьq. Osь kьsjler men vјlsem Qonde-
keñjñ syiek catьсь. Al endj түr... qam qyl... yі tjktjrejik pe әlde?
— Әi sөzjñ var volsыñ. (Muxtar).
- II. Арьrai... qalal tozedj?
— Qandai çandar ekenjñ vјlmeimjñ, betj qaitpaidь, aldyñqь
aranoqja qarsь çүrdj au, көñlderjñde tianaqtai seskenü degenj çoq.
әi çjgjt eken au
— Paveldь aıtsaıcı!

(М. Gorkiden).

§ 38. Qürmalas söilemder turals çalpy tysjnjk

Çai söilemder qanca çalyma bolqanymen, bir qana tianaqy oidy ejldredj. Keide birnece çai söilemdey tianaqy oılar birjmen-birj ılaspy aıtıladı. ılasqan mündai çai söilemder kyrdelj oidy ejldredj. Mündaiqa söilemderdjn ara qatnası bir kelkj bolmaidy. Birnece söilem kyrdelj oidy beru ycjn, keide bir-birjmen ten vor ılasady, keide birjne-birj waqynpy warpy ılasady. Keide erj waqynpy, erj ten vor ılasady.

Çai söilemderdjn ılaspy, kyrdelj oidy ejldjrgen tyrjn qürmalas söilem deimjz. (— m)

Ol kooperativke basqarucy bolpy edj, çürt keregjn uaqytn-da alpy türatyn boldy. (Mündaqy ekj söilem boleky türqanyn balqauqa volady. Bularıdy er qaisıyn boleky aıtıuqa da volady.

Ol kooperativke basqarucy bolqandyqtan, çürt keregjn uaqytn-da alpy türatyn boldy. Mündai ekj çai söilem ılaspy birge aılypy türqanyn balqauqa volady. Mündai söilemderdj birjnen-birjn bolpy aıtıuqa bolmaidy.

Enbek qılsaı erjıneı,
Tolady qarnıdy tılenbel.
(Aıaı)

Mündai ekj söilem bar volsa da, birjnen-birjn aıyratıuqa bolmaidy. Birjncj söilem tıtasymen ekjncj söilemge waqynpy tür.

Bız Qapandardjkıne warpy edik, olar çımısyn bıtırpy ketkelj çatqanda, Saqai keldj.

Mündai yc söilem bar. Birjncjsj: „Bız Qapandardjkıne warpy edik“, ekjncjsj: „Olar çımısyn bıtırpy ketkelj çatqanda“, ycıncjsj: „Saqai keldj“. Munday birjncj söilemı öz aldyna tianaqy. ekjncjsj ycıncjge waqynıdy.

Qürmalas söilemder qürılysyna qaral ycke bolınedj.

1. Salalas qürmalas. 2. Savaqtas qürmalas. 3. Aralas qürmalas.

§ 39. Salalas qürmalas sөilemder qana onьn tyrlerj

Kelejr ьlasqan qai sөilemder bjr-bjrjне вақыпвай, әr qalsьsь tia-naqtь, тең вор қалқасадь. Mündai тең вор ьlasqan sөilemder өз qal-пында qeке de aityladь.

Misalь: Таң атыр edj, kyn сықты.

1. Таң атыр edj. 2. Kyn сықты.

Mündaqь ьlas ekj sөilem bjrj-bjrj вақындытыр тұрған qоq, eke-uj тең aityлып түр.

Ülas qai sөilemderdjн bjrj-bjrj вақындырмай тең salalasьp aitylqan tyrjn salalas qürmalas sөilem deimjz.

Salalas воыр qürmalasqan qai sөilemderdjн arasь keide қалқау-лықтар арқыль bailanьsьp, keide қалқаулықсыз, тек, jrgelesjр qana bai-ланьsadь. Osь қалқasu tyrjne qarai salalastar ekjge bөljnedj. 1. Қал-қаулықть salalastar. 2. Қалқаулықсыз-salalastar.

Misalь: Bjz teatrqa vardьq, sol kezde oьn bastaldь. (Қалқаулықсыз).

Saqai orta mekteptj сырыа „өте қаqsь“ мен bjtjrp edj, qоqarqь mektepke сынаусьz tьstj. (Қалқаулықсыз).

Bjz bygn көр egjn ordьq, bjrq eckjm carcaqan qоq. (Қалқау-лықсыз).

§ 40. Tjrkes salalas 1

Salalasyp qũrmalasqan çai sœilemnjn arasy da, de, ta, te, çana çalqaułbqtar arqyb çalqasyp aıtıladı. Mũndai sœilemderdegi oi vjrjne-vjrj tjrkes aıtıladı. Sondyqtan, mũndai sœilemdj *tjrkes salalas* deimjz

Mısaly: Ol kjtasjn oqydy da, çazuqa kjrjstj.

„Oktabr“ kolhozynyj egjnı alınyr voldy çana kyzdjgı aldalyr çatyr.

54-çattıoı. Мына sœilemderdj ekj-ekjden çalqaułbq arqyb qosyr, tjrkes salalas çasandar.

1. Сымылдық асылды. 2. Kristof kardonnan çasalqan aqactarmen vjrtystes vœten adamdardy kœrdj (R. Rollan).

3. Sol tyıjnıjn arbynan qyzbq tartys bastalady.

4. Cinovnikter aldanady... 5) (Olar) sondyqtan nece alıan kylkj kyıllerge ıısyraldy. 6. Tartys ydep ıılqala beredj. 7. Eñ ylken tartys Xlestakovtyj yilenujne çetken kezde volady. 8. Cinovnikter quana bastady.

§ 41. Qarsılas salalas 2 (Gogol)

Keıejr salalasyp qũrmalasqan çai sœilemnjn arasy—vjraq, sonda da, degen men, alaıda, syıtsede—degen çalqaułbqtar arqyb çalqasyp aıtıladı. Mũndai sœilemdedj ekj oi vjrjne-vjrj qarsy qoıyla aıtıladı. Sondyqtan, mũny, *qarsılas salalas* deimjz.

М і с а л ы :

Таң қақындап қалды, vjraq, тyn әlj қараңқы.

Bjz qaladan erte сықыр edjk, sonda da qonatyñ çerge çete almaı keıemjz. Bıyl qar erte çaudy, degenmen kyn әlj de çылы.

55-çattıoı. Мына tekstegj әrbjr ekj sœilemnjn arasyña lalyqtb qarsybq cылауыñ qoılyp keıejjnder.

1. Metereologtar vjzdj kylkj qıladı. 2. Olar kyn onca çaqsy volmaityndyqyn moıyndaıdy. (Baidukov).

1. Patcalyb Reseide çumьссылar da, carua da pravozыz voldy. 2. Favrıkalар men zavodtardaqь çumьссылar œzderjn ežucjlerge tez qarсы cыда bastady. (SSSR tarıxyñdj qьsqaca kursыnan).

3. Aqac keceden berj çumьссын vjıre almaityndai volыр çыр edj. 4. Çumьсь tez vıııj. 5. Әkesj Nũrlaıñdj qalaqь varıyыna qarсы volыр edj. 6. Ol volmal ketjp qaldy.

Мәгәннәт

3

§ 42. Ydetpelj salalas

Keinj salalasyp qürmalasqan çai sөilemnjn arasы әrj degen çalqaulыq arqыb çalqasyp aitylady. Mündai sөilemnjn sonqыbь aldyqыbьың ydetedj. Sondыqtan, münb *ydetpelj salalas* deimjz.

Misaly:

Bjzdn basymыз blymdj adam, әrj onyң tәçrinesj mol. Lagerda pionerlerdjn әrj den saulyqы kyceiedj, әrj kollektivjk, qoqamdyq tәrbie alady.

56-çatıboıy. Mına tekstegj sөilemderdj „әrj“ çalqaulыqы arqыb qosyndar.

1. Bjz tauqa bardыq, onda dem aldyq.
2. Balalar çermen tanystы. 3. Bjzdn otanyмызда мәdeniet өзgerdj.
4. Qalqıtyң türmьsь ondaıdy. 5. Artister көpten daıyndaqan oıynың çaqıbь oınar berdj. 6. Oqan qalq rıza boldы. 7. Çaz çayındы boldы. 8. Arqıtyң suы mol boldы.

Тәуел

4

§ 43. Talqaulы salalas

Keinj salalasyp qürmalasqan çai sөilemderdjn arasы ia, ne, nemese, bolmasa, iaki degen çalqaulыqtar arqыb çalqasady. Mündai sөilemder jstjn tyrjn talqai aitady. Sondыqtan, münb *talqaulы salalas* deimjz.

Misaly:

Erten ne Qarpyq keledj, ne Çekjr keledj.

Bygjn ne çaqыр çauady, ne çel volady.

Traktordь bly ia Qasen çyrgjzedj, nemese Qұsmannың özj çyrgjzedj.

57-çatıboıy. Ne, nemese ia, iaki, bolmasa — degen çalqaulыqtar arqыb talqaulы salalas sөilem çesandar.

Себен

5

§ 44. Seseptj salalas

Keinj salalasyp qürmalasqan çai sөilemderdjn arasы sebenj, sonдыqtan, yitkenj, sol seseptj çalqaulыqtar arqыb çalqasady. Mündaida sonqы sөilem aldyqы sөilemnjn sebebjn blydjredj. Sondыqtan, bulardy *seseptj salalas* sөilem deimjz.

Misaly:

1. Bailar ykmeij bjzdn sovet eljn kore almaydy, sebenj Sovetter Soluzь çer çyzj proletariat revolutsiyasының osaqы. 2. Staxanovcyblar eñbekij adal nietpen өndirip jsteydjn artыqсыbьoıyn js çyzjnde kerseitj, sondыqtan olar eñbek eij atalyр oтыр. 3. Pionerler әdeptj volady, yitkenj olarqа komsomol aqalardy dürьs basыbьq etedj.

58-çatıboıy. Mına tekstegj seseptj salalas sөilemdj çalqasymız turoqan çalqaulыqtardy tabyndar

1. Bız Saca ekeumız bül rezinanz eren degende orta çaqqa çetkızdık, yitkenj samolettijn içj öte tar.

2. Sırttan qaraqan kjsige Mysəpjı basqalardai kyzelmegen slaqtı, yitkenj özj elude, jnsj 17 den 18 ge çana kelgen, sondıqtan münıñ başı aman, çanı tıñs slaqtı kərjetijn (Əvicev).

3. Bızdın sotsialistık caruacılıqımızdın erkendeujne dıncıj, soqır senjımderdın keselj tiedj, sondıqtan onymen kyresu kerek.

(Sotsialistık Qazaqıstan gazetinen)

kezen

§ 45. Kezektes salalas

✓ 6

Keinjr salalasıp qırımalasqan çal söllemderdın arası bjrese, keide— degen çalqaulıqtardın qaitalaqtanı arqılı çalqasadı. Mındaı söllemderdeğj js bjrımen-bjrj kezektesip keledj. Sondıqtan bılardı *kezektes salalas söllem* deimız.

Mısaly: Bjrese çel soqadı, bjrese çanıyr çanıadı.

Çel keide toqtalı qaladı, keide ol aznap, ısqınıp qattı soqadı.

69-çattıqın - "Ejstegj kolhoz malı" degen taqrıpqa qısqaca engime çazıp, onda kezektestik çılauların qoldanıp kezektes salalas söllem qırıandar.

Yılgj: Mal ırjste çalıbıp çatır. Maldı kez çazbal qarap tıramız. Sondıqtan bjrese men qarap tıramın, ol tıñıqadı. Bjrese ol qarap tıradı, men tıñıqamın...

Beitarap

§ 46. Beitaraplıq salalas

✓

Keinjr salalasıp qırımalasqan çal söllemderdın arası meilj, qıl— degen çalqaulıqtardın qaitalaqtanı arqılı çalqasadı.

Mındaı söllemderdeğj jstın jsteujne altucı beitarap boladı. Sondıqtan bül slaqtı söllemderdj *beitaraplıq söllem* deimız.

Mısaly:

Meilj sen qat çaz, meilj ol qat çazsın.

Zeken qıl byğın kelsın, qıl erten kelsın.

Eskertu. Meilj, qıl degen çalqaulıqtar arasında nasqa myce çoq bjr basta-nyçaq ortaq qatar bjınece balandauctardın arasında kelse, qırımalas söllem bola almadı. Mısaly: Mıqac qıl kelsın qıl kelmesın. Múnın sebej: mındaq balandauctar bjrıñqal söllem mycelerj çana, al, çalqaulıqtar söllem mycesj ~~bola~~ almadı.

§ 47. Çalqaulıqtı salalastardın tıñs belgilerj

8

Barlıq çalqaulıqtı salalastın tıñs belgısj yc tırjı qoıladı.

1. Salalas söllemnın çalqaulıqı çeke söllemnın içinde bolsa, yır ır bjr çal söllemnın soçnan (kədjıngj çalqaulıqsız salalastar slaqtı) qoıladı.

Mısaly: Mız da çalıbı, çıgıttır de arçaqqa otıp çıqtı.

2. Qarsılıqtı, sebeptj (bjraq, sonda da, sondıqtan, sebej, yit-

kenj, t. v.) çalqaulıqtardıñ soǵnan ytır qoıylmaıdǵ, onan bırıńqır sǵilemniñ soǵnan qoıyladǵ.

Misalı:

Qar çaudǵ, bıraǵ mız qata qoıqan çoq.

Bız mǵlıske erte keldik, yitkenj çürt çıylır qalqan, sıqar der oıladǵ.

3. Qozu çalqaulıqtardıñ jıñnen „çana“ degenj ekj sǵilem arasında kelse, ekj sǵilem arasına ytır qoıylmaıdǵ.

Misalı:

Oqucılar kece muzeıge vardi çana olar, Amangeldj kartinasın da kırıp qaittı.

60-çattıqı. Temeñdegj salalastardı kıcırtıp çazıp, çaqcadıq sıyzıqanıñ oıyına temende bılek qoıylqan çalqaulıqtardı qoıındar.

1. Tuqan aıdai der edim

Tynde var (—), kyndız çoq,

Çanqan kyndeı der edim

Kyndız var (—), tynde çoq.

Temir qazıq der edim —

Tek tıroqan bolmasa

Onda tıl de, yn de çoq.

En çarlıqım — Stalin

Tynde (—) var, kyndız var.

(Çамбыл).

2. Revolutsiağa deijn Reseide var bolqan 91 çoqarǵ dǵreçelj mektep boldı. (—) SSSR-da 1936-çıldıñ özinde 700 universitet pen institut boldı. (Bızdın Otanymız).

3. Menin çarlarım qalqıñ çyregjne bırden çailı tıdj. (—) ol çarlarım tereñ çyrekten sıqqan çarlar (Çамбыл).

4. Adamdar bırte-bırte qalıuandardı asıraudı yireñdj. (—) mal çarlıqıñmen tırcılık ete vastadı (SSSR tarixıñd qısqaca kırıñnan).

5. Bızdın artilleriamız esip keledj (—) ol öziniñ aldında tırqan yiken çauıngerlik mındetterdj orındarlıq dǵreçede tır („Ş. Q.“ gazetiñnen).

Çalqaulıqtar: al, yitkenj, da, de, çana.

§ 48. Çalqaulıqsız salalas sǵilemder

Çai sǵilemder bırıñmen-bırj çalqaulıqsız da salalasıp qırılalasa aladı. Onıñ usın çai sǵilemder özara maqna çaqıñnan çaqıp, ballaıñıstıñ vor, bırıñmen-bırj jırgeles bolıp tıradı..

Misalı:

1. Mız ketse boldı,
Ertistın paroxodtarǵ ersilj-
qaralıñ çyrtıp çatadı.

2. Men traktor aldaimen, sen
tıqım ser,

Bıl salalas sǵilemde aldınqır
çai sǵilem sonqıñmen çartılasıp
tır. Bıraǵ, ǵr qalıñsı çeke sǵilem
bola aladı.

Bıl salalas sǵilemde jstı ylesu-
cılık var. Mında da ekj sǵilem-
dj çeke-çeke bolıge keledj.

Çai söllemderdjñ çoqarqçdai çalqaulıqsız jıgelesjñ salalasqan ty-
rñ çalqaulıqsız salalas deimjz.

3. Tosə, vjz sanap cıqtıq.
vıñ voçatılar on eken (Barto).

4. Endj ne qılarınđ vjlmel
tür edjm, vjr anal olıma tyse
qaldı. (Ertegjden).

5. (Qus) Qorqtı vjlem, ıcır
ketij.

6. Balalardıñ varlıqı da qol
keterdj, vjz qoldarın sanap cıq-
tıq (Barto).

Aldıñqı çai söllem tıanaqtı vol-
sa da, keijñj söllemmen maz-
mın çaqınan ballanıñ var, vj-
raq ər qalsıñ tıanaqtı.

Bu da solai.

Bu da solai.

Bu da solai

Eskertü. Salalas söllem ynemj ekj çai söllemnen qana qılmaldı, oldenecə
çai söllemder salalasıp qılmalasadı. Misalı: Men keijñ edjm, sen yijñde çoq
ekensjñ, kyte almai ketij qaldım. t. v. Sonımen qatar, salalas söllemññ sıraılı,
leptj tyrj de voladı.

61-çattıqı. Çalqaulıqsız salalas söllemderdj kecjñr, olardıñ maqıalarıñ aqı-
ratındar.

Nəzjm yndemedj. Ol yndemeijn degen çoq edj, osı kezde kəz
aldına əldeneler elestep edj. (Əlcev). Bılgendei dereu yı qoçası da
kjrđj. Al, sen, vara ver, men de saqan qazjr kjreijn (Gogol). Bar eken
de, çoq eken: ac eken de, toq eken. Erte, erte, ertede, ertedegj ət-
ken zamanda, qalqtı xan bileptj, qalq xannan zar ileptj, xan byljı
volıptı, xan erjkse, qalq olıncıq volıptı. (Ertegjden). Patcalı Re-
seide azamattıq əue çoldarı myldem çoq edj, al, Qazaqıstanqa za-
molet ec ıaqtta ıcır kelgen emes. Qazjrde vjr Qazaqıstannıñ özjn-
de qana əue çoldarınñ ızındıqı 13 mıñ kilometr volır otır.

(Qaz. Sovet. Sotsial. Respubl.).

III. Bül Bela eken... Bıcara Belal Kazbıc öz tıjñce vjzge vjrdeme
dep daustadı da, Belaqa qançar saldı... Endj vögeletjñ jcteme çoq,
mıltıqımdı ala sala, men de atır qaldım, däl ıd; oq çauırınan
tıse kerek, yitkenj vjr qolı sılıq etjñ salııral qaldı... Mıltıq tytjñ
alıqqan kezde qarasım, çerde çaralı at çatır, onıñ qasında Bela;
al, Kazbıc, mıltıqın laqtıır çıberjñ, vıtanıñ ara-arasımen mısq-
ca çorqalap qıa betke qaral ərmelep varadı; men onı sol betten atır
tısjrđj oılandım, ıjraq, ne kerek, dalıñ oqım volmadı. Vjz atıñ
atır tısjñ, Belaqa qaral çygırdjk. Bıcara tapçılmaıtan çatır qaloan
eken, çarasınan qan sudai aqır çatır... Çauız at deıeıç, tım vol-
masa çyrekten sıqsalıç, yitken volsa vjrden çanı cıqır ılıp ketken
volar edj, al, ol, qançardıñ naq arqadan sıqqan eken, bül naqız qaraq-
cılardıñ sıqıñı Bela esten alırlıptı. Vjz basındaqı cadrasın cecjñ
alıp, çarasın tarta tandıq; Pecorin onıñ salqın ərññen sıljñ vosa-
qa əue volır çyr, Belanın eññe esjñ kjrgjze almadı.

Pecorin atına mjdñ, men Belanı çerden keterjñ, əzer dep Pe-

corinnjn aldəna mǝngjzɔjm; Pecorin qũcaqtap aldəna ustap, endj keijn
yige qaittəq.

Birnece minut yndemel çyrgennen keñin Grigori Aleksandrovic
mağan:

— Berj qara, Maksim Maksimic, тынаң ғырjспен вjз мүнә yige tırj çetkijze almaımız, — dedj.

— Ol ras, — dedim men, sodan keljn atıñ başın çıberip sava
çeneldik.

Qorqannıñ qaqpasında vızdj qalq toptanır qarsı, aldı. Çaralı əeldj Pecorindjkıne eptep alır kjrdjk. Dərjgerge kjsj çıverdjk. Dərjger mas eken, yitse de keldj; çarasın kerdj de, əiel vır kynnen artıq ömır syre almaıdı degendj altı, vıraç, qatalasqan volır cıqtı.

(Lermontov).

§ 49. Çalqanılıqsız salalastardın tınyı belgileri

1. Çalqaulıqsbız qürmalas salalas seilemge engen çai seilemder-
dın arasında ytır qotıladı.

2. Qūrmalas salalasqa engen, vj[r]ne-vj[r]j tysj[n]k vol'p keletj[n] çai
söllemderdij[n] arasj[na] ja qos noqat, ja s'z'z'qsa qoilyad'.
Qūrmalas salalasqa engen, vj[r]ne-vj[r]j tysj[n]k vol'p keletj[n] çai
söllemderdij[n] arasj[na] ja qos noqat, ja s'z'z'qsa qoilyad'.

Misal: Enbektj endjrp jsteudjn bjr qana ədjsj bar: ol sotsialis-
tik carəs ədisj.

1) Aprelde cыль cel soqadъ: ol eskek çel].

2) Ҷалқанишқ ағғыш айтылып қарсылықты сөйлемнің җалқанишқ
түсір қалса, алдыңғы сөйлеммен екі ортасына сызбаса қойлады.

Misal: Salaxatga baru k nl md  bold , — barmad m.

62-çattboyn. Çetpegen tññs belgilerjn qolıp, kəcjrñder.

1. Aleksei Maksimoviç qazyı cıqqa çarpqan ystelge otırdı da maqan süraıdı çaudırdı. 2. Aleksei Maksimoviçtiñ priomında tysken vıraz kısıj bar edj sonıqtan men asyqtım. 3. Ol kısıjnıñ aitqan aqylı: Otandı syıu, kızırgı temalardı çazu, çauqa meirimsiz bolu..

(Səbit).

4. Berse tastamaspyň, bermese süramaspyň. 5. Ol yjge bardy da, kjtaptardy astyna qolpyr otyra kettj (Gorki). 6. Aibundy dauldny öz demony ej kyrenedj (Gorki). 7. Ilc pen Aleksei Maksimovic çumşcylardyň eçbekke köz qarasy çenjnde tñşcsyzdany edj vñl negjzjnde staxanovcylar qozqalşş men cecjldj (Krupskaia). 8. Bjr çaqş çerj sol Aleksei Maksimovic özjnj köksegenjñ körjp te, baqyp ta otyr (Krupskaia).

50. Sabaqtas soilem turab çalır tysnjik

Kelejr alasqan çai söllemder bjrj-bjrmen teñ bolmaı, bjrjn-bjrj
baqıyadıqır çalıqasadı. Sondıqtan, mınıñ bjrñı ja bjrñeseñ baqı-
adıqır eñır, sondıñ bıñıñ bıñıñ boladı.

Вақының сөлемдер мағна қағынан танақты болмай, соңғысына вақынып тұрады. Оларды белгілі атуға болмайды. Сондықтан, бұлар — вақының сөлем деп аталады.

Васыңқы сөлемдер мағна қағынан танақты келеді де, алдыңқы сөлемдерді вақындарып тұрады. Сондықтан, мұны — васыңқы сөлем деіміз.

Ғай сөлемдердің бірін-бірін вақындарып (саяқтаса) құрмаласқан тырғын саяқтас құрмалас деіміз.

Мисалы:

1. Ақылы асса, ақа тұт.

2. Мектепте сабақ біткенмен, Ғимас кітап оқып қойған қоқ.

3. Мектепте сабақ басталғалы, Азан кітапқанаға ғі жаратып болды.

Вақының сөлемдер васыңқы сөлемдермен өзіндік байланысы арқылы ғалқасады. Мұндай вақының сөлемнің байланысы, көпнесе, көсемсе, есімсе, сарты райы етістіктерден болады. Кейде есімселер ғалқау мен сылаулардың көмегімен ғалқанарды.

63-қаттыға. Төмендегі тексті көсіріп, ондағы вақының сөлемнің астын бір, васыңқының астын екі сызыңдар.

1. Ойлап тұрсам оның сөзі де ғөн екен. Деген қолымды созып ғйверіп, бүлтің олақтысын олап, вьлақтысын вьлап сырып ғйвергенімде, кунның көзі ғарғырп салдай асылды да қалды... Ғылыға келген соң, ғырғы алған неме, тағы вочалар кетіп ғyre me деп, енесін қулынына, қулынды алғырдың қулығына вайлап қола вердім. Бір уақытта алдын мүздың устіне қарап тұрсам, бітпеген қи тобықтың түбінде тұмақан бір ту қойан ғатыр екен. (Ертегіден).

64-қаттыға. Ғай сөлемдердің қандай сөз табы арқылы саяқтасқанын ағыратыңдар

1. Ой кеткен соң ғүрт тарарды. 2. Менің ерп ғырған кісілерім бүл елдің сйланы ақайындары болқандықтан олар көрген сі құрметке мен де ортақ едім (S.M.) 3. Сексен ғастан 110 ғасқа келгенге кеткен қапқан қайратымды қолмадым (Sovfolk). 5. Ғаруалар өз ғерін алғань үеңі, ромециктер алым толетті. (SSSR тарихының ғысқақа курсынан) 6. Ғаңа сахталар ескі сахтаға ұқсаматын себезі олар теңіканың ең соңғы тавысының алуына салынған. 7. Көмірді Союздың бір ғасы-

nan ekijneç çaqıyna tasudan körj, әr çerdjñ özjnen qarastıru kerek. 3. Özjñzdjñ tystj metal tavıymızdъ vjz texnikaññ eñ varıp тұr- qan çerjne çetkızsek, tystj metaldъ tapqan ystjne oñai tavamыз. (Stalin).

§ 51. Savaqtas sөilemderdjñ tyrlerj

Baқыныңъ sөilemder vasyңqъ sөilemdegj oidъ kenettjп, toltıradъ. Sondыqtan olar vasyңqъ sөilemnñn vөlek aıtılmaıdъ, әrқасан vasyң- қыныңъ çetegjnde тұradъ.

Savaqtas qұrmalas sөilemder osъ baқыныңъ sөilemnjñ maqna- сына qarai tyr-tyrge beljnedj, yttkenj baқыныңqылар vasyңqыdaqъ oı- dъñ ne ornъñ, ne maqsatъñ, ne mezgjijñ t. v. vjldjredj. Baқыныңqъ sөilemnjñ maqnasyна qarai qұrmalas sөilemder on tyrge beljnedj.

1. Sevep saldar savaqtas, 2. Mezgjıdj savaqtas, 3. Cartıy sa- vaqtas, 4. Sabıstırmaly savaqtas, 5. Maqsatıy savaqtas, 6. Qar- sılyqtıy savaqtas, 7. Nısqanıy savaqtas, 8. Jrgeles savaqtas, 9. Alıanıy savaqtas, 10. Sjltanıy savaqtas.

Qazaq tıjındegj savaqtastıñ baқыныңqыларъ sөilem mycelerijnjñ varıyq sūraıyña çauap vere vermeıdj, көpçılıj pısyqtıaıystıñ qana sūraıyña çauap beredj, tek esjmdjk arqıy çalqasatıñ qұrmalas sa- vaqtastar vastaıyystıñ kjm?, ne? sūraıyña çauap beredj, al, balanda- ıysyна dai-dei çalqanqan baқыныңqъ anyqtıaıystıñ sūraıyña çauap beredj. Misalı:

Ol kjtaptı oqıp volqan son, vjz sūrap aldıq (baқыныңqыныңъ sūraıy—qasın?).

Belne, kyn kykjregendei, dinamit çaraldъ (mūnda baқыныңqъ sөilemnjñ sūraıy—ne etkendei?).

Vjzdjñ altarımyz sol—ol talaptı oqucъ (mūnda baқыныңqъ sөi- lem kjm? ne? sūraıyña çauap beredj).

§ 52. Sevep—saldar savaqtas

Keide baқыныңqъ sөilem vasyңqыda aıtılqan oidъñ, jstjñ sevevjñ көrsetedj. Mūndaj baқыныңqыларdъñ balandaıysyна: „dыqtan“ çırnaqъ esjmege qosıyp, ycıñ son—çalqasat arqıy çasaladı. Baқыныңqъ sөilem vasyңqъ sөilemnjñ sevevjñ vjldjrse, ondaj sөilemdj *Sevep/es savaqtas* deımjz. Bui baқыныңqылар nełkten, ne sevepten, ne ycıñ, nege—degen sūraılarqa çauap beredj.

- a) Osъ kjsijnjñ çerdemj volqandıqtan, men jsmdj tez vıttırdjm.
- b) Çaken, çosparıñ onındaqanъ ycıñ, kolxoz sılıq vırdj.
- v) Qanıt kelmegeñ son, Kemçe teatrqa ketjп qaldъ.

Eskertu. Keide vasyңqыññ vastaıysъ baқыныңqыññ aldyñıñ da keledj. Mūn- daıdaj baқыныңqыññ ekj çaqonan yttı qobıladı. Misalı: Kolxoz, Çeken çospa- rıñ onındaqanъ ycıñ, sılıq vırdj.

Çeçatıoıy. Teketj keçjrp, ondaqъ sevep—saldar savaqtastardıñ astıñ vızyndar.

— Ol Kostuckany jnjsj, mektepke varamyn dep talynsa da cesesj çjvermeitjn... Kempirdjn vetjne sьььь qonьp, mazanь ala vergensjn, oramalьn vьrkendj de, uьqtap kettj... Murnь aьььp qalqan-dьqtan, kjckene vala çьlaumen voldь. Maca terezeden sьqьp volqan son, Vanə jnjsjn koterjp keldj (L. Tolstoi).

...Əzderj... çyre alatьn volqan son, balalar...vjr sür aiaq mьььqьt yilerjne alьp keldj... Bьz ertenjnde torqaidь koreijk dep kelsek, terezenjn qaqraçьnь çanьnda yьken torqai əljp çatьr eken (L. Tolstoi).

...Çana Dubrovskidjn çanadan çьrgьzgen qavarьn estjgen saььn, çürt... mazaqtap kyletjn voldь (Puckin). Bьrljk volmai, tьrljk volmaidь. Sьь tyzelmei, mьn tyzelmeidj. (Mətel).

§ 53. Mezgildj savaqtas

Keide vaçьnьqь sөilem vasyqьnь mezgiljn kөrsetedj. Mündai vaçьnьqь sөilemnjn vaiaandaььь esjmce volьp, ol esjmceler çatьs çalqaulь voluьn kerek qьladь. Ekjncj, vaçьnьqьnь vaiaandaььь esjmcenjn varьs çalqaulь tyrj volьp, oqan qosьmca deijn, ceijn — sьlaularь voluьn kerek qьladь. Ycjncj, vaçьnьqь sөilemnjn vaiaandaььь esjmcenjn sьqьs çalqaulь tyrjnep son — keijn, verj, son — sьlaularь voluьn kerek qьladь. Tөrtjncj, esjmcege oja (ge) çalqaulь çalqanu arqasьnda çasaladь. Besjncj, vaçьnьqь sөilemnjn vaiaandaььь esjmceden keijn: kezde, kynde, uaqьtta, caqta..., degen sөzder qosьlu arqasьnda çasaladь. Altьncь, vaçьnьqь sөilem kөsemcenjn qalь, ojalь, kelj-geij — tyrlerjne vьtken voludь kerek qьladь. Çetjncj, esjmcege — saььn sьlaub çalqaulь qosьlu arqьь çasaladь. Misalь:

1. Bьz sudan өtjp vara çatqanda, qattь çel soqьtь.
2. Məljktər taudan tyskende, qar tьzeden çauьp qaldь.
3. Sədu kelgen son, vьz onьn vaiaandamasьn tьndadьq.
4. Ojaisa kelgenge ceijn, Sadьq mьoqaljm vьzdz oqьttь.
5. Oqu vastalojannan verj, vьz sotsialistjk çarьsqa tьstjk.
6. Men varoan kezde, balalar çinalьp çatьr edj.
7. Ol çьmьsqa varoan saььn¹⁾ planьn artьq oььndaidь.
8. Vaçьnьqь sөilem vasyqьdaçь jstjn mezgiljn vьldjrp, qacan degen sьrauqa çauar verse, mezgildj savaqtas voladь.

66-çattьoju. Tөmendegj tekstj kөcjrjp, ondaçь mezgildj savaqtastьn astьn sьььndar.

1. Poccеcuievтjкjne kele çatqanda, çolda Petr Ivanovic aittь. 2. Bьl çaqьna kelgende, men çoçьpьn (Gogol). 3. Ekj çьz çьnan qoььm egьz taubьp, oььqan sener volsaң kөp quandьm. 4. Qьz kelgende, ol mazurkaqa caçьra qoidь. 5. Saqat veske qarai ketkende, toidan yьge qaitьtm. (L. Tolstoi). 6. Tylege tөstөp varьp qoicqanьmda, mertjktj kөtere almai qara narьm. (Qьrq өtjrk). 7. Kөcjkpeit taçь vьj çana qavar paida volьp, çürt sөzjne sever voldь. (Puckin). 8. Salam

¹⁾ Saььn sьlaub jstjn daqьboja ainalqandьoçьn da vьldjredj.

tutanoqan kezde, Maca qanqanann ujnə kjrjp, jnjsj Kıruckanə qd-
lınan cetelepr alıp sьqtь. Vanə onь ertjp terezenj aldьna kelgence,
ezj ekj ret cьqьldь... Torqaj qaitьp kelgen kezde, balapandar cıqьl-
dap auzdarьn acatьn. Bjr aptadan keijn balapandar əsjp, ystjne cьp
cьqьp ədemjlene vastar edj (L. Tolstoi).

Çuan torь attьn cыььььn veljne qьstьььp, endj yzengjge aiaqьn
sala bergende, art. çaqьnan at pьsqьrdь. Sarь tondь, kespeltek dene-
sjn carcaң vürp sьrt ainaloqanda, Bekvolat... qasqa attь çyrgjncjn
kөrdj.

(Muxtar).

Sөzdjn aiaqь osьmen doqarььp, qonaqtar kijne vastadь. Ala
səuleden türp Temjrvək cümьs vasyьna kelgende, qımy etken çan
çoq edj. (Qalmaqan).

II. Seksen çastan çyz on çasqa kelgence,

Ketpen carqan qairatьmdь qoimadьm.

Çyz on çastan on altьqa kelgence,

Türp çyrgen qairatьmdь çoimadьm.

(Folklordan).

3)

мафити

§ 54. Cartь savaqtas

Keibjr vaqььnqь səilem vasyьqьda aityloqan jstjn cartьn vj-
djredj. Mündal səilemder cartь railь etjstjktjn dənekerljgьmen ça-
saladь. Misalь:

1. Səuleң bolса keudende

Мына сөзге көзjn sal. (Abai)

2. Ne eksen sonь orarsьn (maqal).

3. Çan-çanuар, adamzat antalasа,

Ата-анadaı elçjrer kьnnjn көzj. (Abai)

Çoqarьdaqь aldььqь (vaqььnqь) səilem, sohoqь (vasььqь)
səilemdegj jstjn cartь, volьp keletjn qırmalas səilemdj cartь
savaqtas deimjz. Sürayь — qaitse?

Eskertu. 1. Cartь Səilemderge „neqьrlyьm“, „soqьrlyьm“ degen sөzder qosıla
altьsa, səilemnjn cartьqь maqanasy çoibmalda, tek azdap qana salьstьru mənj paıda
boladь. Bül salьstьrucььqь mən cartь jstjn volu neticesjne tьoьz ballanьstь. Misalь
çerdjn neqьrlyь aqььsь көp bolса, soqьrlyь suь көp boladь.

2. Cartь railь etjstjktjn soььnan da (de) çalqaulьqь aitylsa, səilem cartьььqь
mənji çolьp, qarьььqь mənjne көcedj. Misalь: çolь qanca auьr bolса da, vjz-
djn sovet letciakterj onь çenjр aldь.

67. çatьtoqu. Tekstegj cartь savaqtas səilemnjn astьn sьzьp көcjrjnder.

Senderge aqca kerek bolса, erte keljp men slaqtь jste. Tas tysj-
rjp türsam, мына vьreuler çançal cьqarьp türqanь (Qalmaqan). Soң-
qь on caqtь kyn jcјnde... keletjn kjsj bolса, ol, sol ezderjnjn kol-
xozьnan qatnasatьn kjsjler edj. (Muxtar). Sotta jstj çasьruqa qan-
ca tььssa da, Ivan Ivanovictьn... Ivan Nikiforovictьn arьzьn alьp
qacьp ketkenjn vьkьj Mırgorod vјldj. Sudia көdjmgj ezge adamdar-

дын өөрj qalai bolsa, sonдай qorqaqtn өрj edj. (Cogel). Атыр алган qolanымдъ солаын desem, qынымда рьсаqым чоq. (Qыrq өтjrk)

§ 55. Salbstermalъ sabaqtas

Kelejr baqъnъqъ seilem basъnъqъda aitylqan jstjn basqa өrj jspen salbsteru ia uqsasteru mөnjnde voladъ. Mündai baqъnъqъ seilemderdjn balandausъ esjmcege dai (dei) çırnaqtarъ çalqanu nemese esjmceden keи „siaqtъ“ degen söz kelu arqybъ çasaladъ. Misalъ:

1. Patefon, adam sөllep türqandai, anьq seileldj.
2. Traktor kele çatqandai, artъmъzdan өrj dyrj estjldj.
3. Ol oqъqan siaqtъ, men de oqi alamъn.

Eskertu. Basъnъqъ seilemdegi js esjmceden balandausъ bar baqъnъqъ seilemdegi jspen salbsteruysa, sonqъsъnъqъ balandausъcъna dai, dei çırnaqъ qosyladъ, mündaida baqъnъqъ voladъ. Misalъ: Sjz aityqanda, өz jstep nerdk. Egerde basъnъqъdağı js zatpen salbsteruysa ca, ce çırnaqъ qosyladъ. Mündaida ol qırmalas bolmaidy. Misalъ: Patefon adamca seileldj.

68-çatъoqu. „Kolhoz egjnj“ degen taqъpta qъsqa әngime çazъp, onda salbstermalъ sabaqtas seilemnja tyrjn keltjre seilem quraңdar.

Ylgj: Keң dalaqa klem çavylqandai, kolhozdyң egjnj dalanъ qulpyrtъp tür...

§ 56. Maqsatъ sabaqtas

Kelejr baqъnъqъ seilemder basъnъqъda aitylqan jstjn maqsatъn өljdrәdj. Mündai seilemder tübъq railъ etjstjkke „ycjn“ cыlanъ çalqanumen çasaladъ. Misalъ:

a) Ol aityqan sözjn orндаu ycjn. Marat ekeuj өrlesjр oqъdъ. в) Egjn çaqъsъ cъqu ycjn, çer çaqъsъ aidalъ kerek.

Basъnъqъ seilemdegi jstjn maqsatъn өljdrjр, ne ycjn degen surauqa çauap беретjн seilem maqsatъ sabaqtas deljnedj.

Eskertu. Keide „ycjn“ njn ornъna „qa-ge“ çalqauъ esjmcege çalqau arqybъ maqsatъ seilem çasaladъ. Misalъ: Ol oqu oquqa, men çұmъsъ jsteuge keldjм.

69-çatъoqu. Tekstegi maqsatъ sabaqtastardъ bөlek kәcjjnder.

I. Gorki übъ çazusъ, ol osъndai übъ çazusъ bolu ycjn, aur çoqъcъbъq pen çalqъdan qutyлу ycjn, tıptj bala kezjnen bastap, көр çыdar volъna qaçъrъ qairat çұmsap, kyresuge tıstj boldъ. Ol, өmjr tyvjne talai-talai tystj, sol өmjr tyvjnde talantъ bar, darъqan adamnъn talai-talai çoqalqan volatъn. Kyn көru ycjn, ylkendj kјcjll kapıtalısterdjn talatъna ol az çұmъsъ jstegen çoq. Ol volausъ da boldъ, nancъ da boldъ, kontorcik te boldъ, çyk tasusъ da boldъ, batъraq ta boldъ.

(Corkldjn өmjr balanъ)

II. Cerkeu müçьqtardъ patcanъn, pomөcciktjn, үradniktn aityqanъna көндjru ycjn, ynemj aldap keldj. Sarizm carәalardъ monarxialъq

Басыңқыдағы js вjреудjн нұсқауымен, Ылоғары jстелгендж-
тj вjлджретjн бақыһыңқысы бар қйрмалас сөйлемdj нұсқауы
саяқтас деимjз.

71-қаттықу. Текстегj нұсқауы саяқтастарды бөлjп көсiрjндер.

Оқу вjтjсjмен балалар мұқалjмнjн айтұ воһыңса, несе тырj
өсjмджктерdj көрдj. Çетекcj мұқалjм олардың бәрjн бас-басына айтұ
тjсjндjрдj. Оқушылар кjтапта оқығандарың көзбен көрjп, қолмен
ұстағандай болды. Бjрсырыа өсjмджктj çетекcjнjн көрсетjп воһыңса,
балалар кjтаптардың арасына салып, мектепке алып келдj. Оl өсjмджк-
терdjн çапрағы да тьскен çоқ, саяағы да сыңған çоқ. Бjраз керкен
соң, ол өсjмджктер кjтаптағы суретке ұқсады. Мұқалjмнjн айтұһыңса,
бүдан былай çы салып балалар серуенге барып тұрмақ. Сылтjп, таби-
ғатты тану çүмьсың çенjлдетпек.

§ 59. Jrgeles саяақтас

Келjр бақыһыңқы сөйлемдер басыңқыда айтұған jстjн çайың
анықтар, рьсықтар, ja толықтамайды. Өз алды басыңқыдағы-
дан басқа бjр jстjн çайың вjлджредj. Бjрақ, бұл сияқты сөйлемдер сала-
ластағы çал сөйлемдер сияқты өз алдына сөйлем болып бөлjнjп кетуге
түмкjндjгj çоқ. Мүндай бақыһыңқы сөйлемдер көсемце арқыы басың-
қыға çалғасады.

Jrgelesterge misal:

Мен кjтап оқып, басқалар çазу çазды.

Олар аттарын алдытып, вjз атымызды салдырмай çүге бердjк.

Ескертiу. Келсе көсемцemen вjкен бақыһыңқы сөйлем себер салдар мақна-
сын бередj. Мисалы: 1. Күн çауып, çер көгердj (мүнда күннjн çауып, çердjн
көгеруjне себер болып тұр; сйрауы не себертjр?).

Бақыһыңқы сөйлемнjн байандауысы көсемцеге вjтjп, мақна
çағынан тianaқты болоғанмен, тiлoя çағынан тianaқысыз болып
келген сөйлемдерdj Jrgeles саяақтас деимjз.

72-қаттықу. Төмендегj текстj оқып, Jrgeles саяақтас сөйлемдерdj табыңдар.

Екj yидjн арасында кермеде алақымен çер қазып, екj көзj ottai
çайнап, мойны кере құлаç болып тұрған çығғының тұрпатына қадала
қарады. Yиде отырған вайдың баласы сыртқа сығып, келген қонақтар-
ды кytjп алуға кjрjстj (Әлjбек ватыр). Әлjбек Çекеçүнaқтың келе çат-
қанып вjлjп, көсjн jлгерj çверjп, өзj кейн қалды. Бjр екj күн өткен
соң, көс вjр çерге келjп тоқтады: Әлjбек ауыра вастады. Мүның ауыр-
ған себерj — Çекеçүнaқпен атысқанда çараланқанын елең қымай
қалызыр қалып, Әлjбек осы арада талып қалды.

Оның çас күнjнде көркем болған бетj тынырып, көзj тереннен
көрjнjп, қараып, құрғақ ернj қуғыл кезерjнkj еді. Қайың ағастың
çапрақтары да асық тереzedен судырып, атындай сары бал арасы тере-
зенjн çоғарғы көзjне қоныр ьзыңдар түрды (Malackin).

Terjsjn ves alyrdyn sava qylp,
Savazь atanьrtь altyn pjspek. (Aiman Colpan).

... El җатыр, kjsj алаҗь vasyсьн. Qan qaraqсь tьgьp, el җатыр
alyrtь. Таң атыр, altyn tavьrtь. (Tарҗыр).

7 -җаттыҗы. Җеке җай сөйләмдерден он җагы jгеles savaqtas qurandar.

Ylgj: Balalar keldj. Savaq vastaldь. — Balalar keljьp, savaq vas-
taldь.

§ 60. Aлауь savaqtas

Keisjьr vasyньqь sөilem vacyньnqьda aлыqan oidyнь artьqьsьbьqьn
kөrsete, alyqacьp jstj alal aыtьlady. Mündal vacyньnqьlar esjmcge
keide ca, ce, җurnaҗь җalqanu arqьbь, keide cьqьs җalqauьbь esjmcə
„kөrj“, „da“ cылауь җalqasubь arqьbь җasalady.

Misaly:

Qalaga sen varqanca, men barsam edj.

Boş җыргennen җөrj, var kьtaptardь oqь neru kerek qoi.

74-җаттыҗы. Tekstegj sөilemnen алауь savaqtastardь тауьp, көчjrp алыдар.

Bjzdyнь җetjncj klastьn balalarь, tygel seruenge varьp qaitьtь. Ba-
lалардынь көsь aq: „vüdan bylal җazды vos өtkьzgence, osьnьqь slaqьtь
tavьqaitьtь tanьtatьn seruenge varqanьmьz җaqьsь ekeni“ degen qor-
tyндыҗa keldj. Keisjьr vala „sьpьra vьr ьnqaj kьtap oqьqannan ke-
rj, sol oqьqan kьtaptaqьnь tavьqь tyrde көzben көrgen qandai җaqьsь“
dedj. Cьnьnda, teoria җыzyнде oqь bergennen de täҗribe җыzyнде sol
oqьqanьn jske asьra oтыru kerek. Әrine, oquды solal җүqьmды et-
pejnce, js onalmaq emes.

§ 61. Sьlтеuьj savaqtas

Keisjьr qurmallasqan sөilemder sьlтеu esjmdьgьj arqьbь җalqasady.
Mündaida vacyньnqь sөilemь vasyньqь sөilemge sьlтеu aыtьlady. Vacy-
ньnqьnьqь balandaуьсь „sol“, „sondal“, „soncaыqь“ degen esjmkь-
ten volьp, onьqь maqnasь vasyньqь sөilemnen cecjledj. Misaly:

Qьзы Armiaньn kьctьjlgьj sol, ol carualardьn җөrj ycyнь җүмьсь-
lar men carualardьn өkmetьj ycyнь, Sovet өkmetьj ycyнь ыrsьqа vьrj qal-
mai sanaly tyrde varady. (Lenin).

Quancьqanьn sondal, ecnөrse көzьme көrjьbedjь.

Vacyньnqь sөilemьnьqь balandaуьсь sьlтеu esjmdьgьjmen keljьp, onьn
maqnasь vasyньqь sөilemde аныqtalsa, onь sьlтеuьj savaqtas delmьjz

75-җаттыҗы. Төмөндегьj текстен savaqtas sөileмдердь maqnasьна qaral җьktep
көчjьnder

1. Bül җүrtqa belgьjь көркөm, danьсрап болоан son zamanьndaqь
qan җirence men җas volqan. (җirenceden). 2. Qытыла аймак җырген-
ды, vьr emej emedep җazды. 3. Bьreu varьp qarasa, өgьz tygьj dөneme
җөq. (Aldar көseden). 4. Ysaq vьrҗuacьl demokrat болоандьqьn,
Iakovlaister җөrdь, fabrikalardь, zavodtardь җеке menckteudь җaqtal-

ды. 5. Kapitalisterge qarşy oidaqьdai kyresu ycjn cўmьssьlar soluz-darqa vьrjge vastady. (SSSR tarixьnyь qьsqaca kurьssьnan). 6. Bьz ьsьr cьqqaly, on yc saqat voldь, cьrdь kьrmegelj cьtj saqat voldь. 7. Sapardьn varьlьq quralьn vaiqar cьqqanca, onьn cturmandьq cəpəь cəi tavatьn emes (Baidukov). 8. Naqьz tamaca cəna maьnzdy faktь sol — Bьzde kolhozьsь carualardьn zattьq cəna mədeni kuyj əsьr ərken-dep keledi. 9. Gerasim kycьktj ekь qoьlmen qana epter aьp, onьn mьrnьn sytke tьqtь (Turgenev). 10. Qulaq estьp, kəz kərmegen cəge kettj. 11. Qaravaь volqanca, qavaqan qara təbet volьp nege tumady eken ol (Qozь Kəpəc).

76-çattəqı. Baqьnyьndьnyь vajandaьystarь qandai səz taptarь arqьlь aitylqanьn aьçьratьndar.

1. Men kelgence, sen yide vol. 2. Mektepten keljsjmen bьz kьtar oqimьz. 3. Uaqьt qьsqa volqandyqtan, cўmьstь tez vьtьrujmьz kerek. 4. Erten savaq vьtken kezde, klubta mityng volady. 5. Mьqac qala-dan qaitqaly, on kьn voldь. 6. Kolhoz egьnj vastьylьp, kьzdygj aida-lyp cətyr. 7. Bьz savaqqa varqan saьyn, klasьmьz taza tьradь. 8. Onьn jstegen cўmьssь sol — Cəmbьldьn vьr ɵlenjн cəttady. 9. Cəp-vyr cəuьp tьrəqandai, dalada sьlvyr estjldj. 10. Cўmьs dьrьs ornda-lyь ycjn, kəpсьljьk qolqavьs tigьzuj kerek.

77-çattəqı. Esjnce, kəsemceler arqьlь cəna cьrnaq, cьlau səzder arqьlь mə-pjsjne qarai savaqtas sɵilem cəsandar.

§ 62. Savaqtastardьn tьnyь belgьlerj.

1. Barьlьq baqьnyьndь sɵilemnjн sonьnan ytьr qoьlьp oьtyrady. Misalь: *Ol otqa cəqьndap kelgende, qaraqьda kьsjnegen cьlqь-nьn dausь estjldj* (Fadeev).

2. Ekь vьrəndəqai baqьnyьndьnyьn arasьnda „cəna“ cəlqəulьqь ai-tylsa, ol ekeujnьn arasьnda ytьr qoьylmaidy. Misalь: *Ol vьr ketjьp cəna vьr aidan son, qaitьp keldj*.

3. Baqьnyьndьlardьn sonьndaqь basqa cəlqəulьqtardan keijн qa-canda ytьr qoьylady. Misalь: *Savьr kəse de, yndegen cəq. Bьz cəz cьqqan son, sьruenge varamьz*.

Eskertu. Baqьnyьndьnyьn kəmektes cəlqəulь tyгьnen son da ytьr qoьylady. Misalь: Bьz varəanmen, aь kezdespeidy.

78-çattəqı. Təməndegь savaqtastardьn tьnyь belgьlerjн qoьp cьqьndar.

1. Tortьn yпь cьqqanda
Sonda vatьr cəneldj. (Maqamvet).
2. Mьnarьlanьp cəp voldь
Qьzyl sudьn arasь. (Nьsambai).
3. Qonady vьr kьn cəp bьlt
Cərtastьn təsjn qicaqtar
Cəneldj erten qaldь ymьt
Kek cьzjnde oinaqtar. (Lermontov).

4. ɵtkьr etjьp soqalьn
Cьlьktjн aqqan maьndai.
Sьlu etjьp soqalьn,
Qьsьrдыn qьzyl taьndai.
Bьjktjgьn sьrasan
Asqardьn Ala taьndai
Sьlulьqьn sьrasan
Qьzyl tonьnьn vaьndai.

(Qalq ədəbiətjnen).

- 5.... Keme çiekke çaqındaqanca dıvıssız tısqan sezgen mısqı-
 tai boldı... Calqarqa çetkence calqıncı da, çolvası da sol boldı.
 ... Uaqıt az bolqandıqtan Revkom qana saladıq.
 ... Bül çer mængj çasar kele çatqandai qılırıyır tür qoi.
 ... Onı saqan tysındıru ıcn oqan kör uaqıt kerek. (Qalmaqan).
 6. Kergenı ıcn kóz aq ala ma? (Maqal.)

7. Syıtır 1917-çıldın mart aında-aq bolcevıktırdın çımıscı-sa-
 ruadan quralqan daın saıas armıas var bolqan volır cıqadı
 (Stalin, Leninizm maselelerı).

8. Bolcevıktı yndeı voıncı Petrograd çımıscılarımen Petro-
 gradtaq әskerler koterıldı (SSSR tarıxın qısqaca kursınan).

§ 63. Вақыпнық сөйлемдерді сізстіру.

Вақыпнық сөйлемнің мағынасы кейде бір сөзбен, іа бірнеше сөз-
 дің байланысымен беріледі. Мұндайда вақыпнық сөйлем сөйлемдік
 қасиетін жолады да, вақыпнық сөйлемге сізсіз кетеді.

Вақыпнық сөйлемдердің cartты түрін қана ықсам түрге айналыр-
 қа voladı. Ықсам түрге айналырғанда, вақыпнық вақыпнық сөйлем-
 ге сізсіз, vırgıп кетеді.

Вақыпнық сөйлемдерді мұнадai çолмен сізстіруға voladı:

1. Сын esım arqılı, volmasa сынға айналған басқа сөз tabı ar-
 қılı, 2) zat esım arqılı, 3) esımcı arqılı. Misalı: 1) *Sözj qan-
 dai volsa, jsj sondai voladı.* Bül tolıq түрі. Сізсіз айтқанда
 „jsj sözjndeı voladı“ deımız (сын).

2. *It çyırjk volsa, onı tylkj syımes.* Мұны сізсіз айтқанда
 „it çyırjgjn tylkj syımes“ voladı (zat esım).

3. *Qalai pıjıse, kım solai tıgjımekcj.* Мұны сізсіз айтсақ:
 „pıjııınce kım tıgjımekcj (ysteu).

4. *Ne eksen, sonı orasın.* Мұны сізсіз — еккенінді orарын
 (esımcı).

79-çattıqı. Savaqtas sөйлемдерді сізсіз көсіздер.

1. Er çetken soң, tyspedı ıysıma,
 Qoımdı mezgılnen kec sermedıı.
2. ırlıq-qarlıq qıldım dep, qaqar kelbek,
3. Terjn satpaı, telmrıp kızı satır,
 Tep-tegis çürtın vörj völdı alarman.
4. Bai aladı: „kezinde kör verem“ dep,
 „Çetpeı türoqan çerinde tek verem“ dep,
 Bı men volıs aladı kycın satır:
 „Men qazaqtan kegındı әperem dep.
5. Sөlemdespeı çatır aq, ırcın qaqraq,
6. Bıreındı kerkj var dep, çaqıs көrme,

(Abai)

7. Çaloandı çalpaıınan vасыр өтір,
 Çasarır qaita tüır aldım bekır,
 Qausaqan otız tısjm qaita cıqtı,
 Bolqanda qızıl iek әlm ketір,
 Aldır eskı serjk dombramen
 Caldardı otırqan kım qadırlетір?

Çetkende toqsan çasqa cökken nardai
 Çyrekke dem bergen kým dyvjretjip?
 Çetkende sener otıñ әlpetjne,
 Qıalqa çol bergen kým erge әretjip.
 Ol—quat, kyc tuqызqan Stalinjm,
 Sol erge arьmai аспай keldjm çetjip.

(Çамбы.)

§ 64. Bjrınoqai waqьnyqьsь savaqtas soilemder.

Çoqarьda savaqtastardьnь vjr waqьnyqь, vjr wasьnyqьdan qural-
 qan tyrlerj kersetjldj, olardan wasqa vjr wasьnyqьda tjkelei waqьnatьn
 vjrnece waqьnyqьlar da, satьlar waqьnatьndar da voladь.

Tjkelei waqьnatьn vjrnece waqьnyqь soilemderdjь arqajsьsь wasьnyqьdaqь aitьlqan oldь öz betterjmen tura aiqьndaidsь. Misalь:

1. Tyrjktermen soqьsь sәtsjz
 volьp сыqqannan keijn, Petr Cved-
 terdjь vьrьnyqьnyqь ystjne çerjne
 çete çanьstar, Baltьq tenjzjnь
 çaqasьn myldem Reseige qara-
 tьp almaqсь volдь (SSSR tari-
 xьnyqь qьsqaca kursьnan).

1) Munda ekj waqьnyqь soi-
 lem var, onьn әrqaısьsь tura wasьnyqьnь aiqьndap tьr. Ekjncj
 sөzven aitqanda, wasьnyqьda vjr-
 den vjrncj soilemdj qosьp ait-
 saq ta, ekjncjnь qosьp aitsaq ta
 voladь. Әrqaısьsьnyqь maqnasь,
 yilesjmь çoqalmaidь. Vjrncj wa-
 qьnyqь „keijn“ men vjtedj,
 ekjncjsj „çanьstar“ degenmen
 vjtedj. Vjrncj soilem tьtas „qa-
 can?“ degen sьrauqa çauap ve-
 redj. Ekjncj soilem „qaitьp?“
 degen sьrauqa çauap veredj.

2) El ornqа otьrqanda, arva-
 larь salдылар, egjn wasьndaqь
 kolhozсьlar keldj.

2) Munda astь sьzьlqan 2 wasьnyqь soilem var. Olardьn vjrjn-
 cjsj—qacan?, ekjncjsj—qaitьp?
 degen sьrauqa çauap verjь, soqь
 wasьnyqь soilemge öz bette-
 rjmen waqьnyр tьr.

Bjrnece waqьnyqь soilemder wasьnyqь soilemge өз betterjmen waqьnyр tьrsa, onь vjrınoqai waqьnyqьsь savaqtas soilem deimjz.

80-çattьoju. Tөmendegj tekstj көcjrjь, vjrınoqai waqьnyqьsь savaqtastardьnь as-
 tьn sьzьndar.

1. Cjderljgь çuandau vota tьrsek,
 Beine çel: tьnsь, ekrjndj mjnьp çyrsek,
 Ekj көzjn төңkerjь qabyqьalar,
 Beideude tьnsь tьrsьn vailap көrsek.
 Tьqьlmai, syrjnvesten çyrse көsem,
 lek qaqьp, eljьp çyrse әsem,

Carpan çyirjk, mjnseñ berjk çuan-çuas,
Razь emen osьndai vjr at mjnvesem.

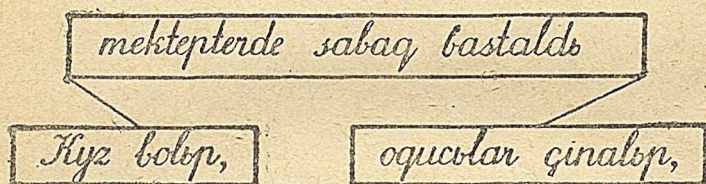
II. Qыз-keļjncek yi tjger,
Burala basьp vьlqьldap,
Aq vjlegjn sьvanьp,
Əzjldesjр sьnqьldap.
III. Az vjlgelnj kəpsjnse,
Kəp qazaqqa eрsjnse,
Kjmge tier panasь?
IV. Kəse qьzai çalmauьz...

Yide otьrsa salььrap,
Tyzge cьqsa alььrap,
Kjsnj kəse qьlçьndap,
Qalçьncьlsьp ьrçьndap,
Əz yijnde qipandap,
Kjsj yijnde kyi tandap,
Aqьlь var kjsnj
Aibattaidь, dattaidь.

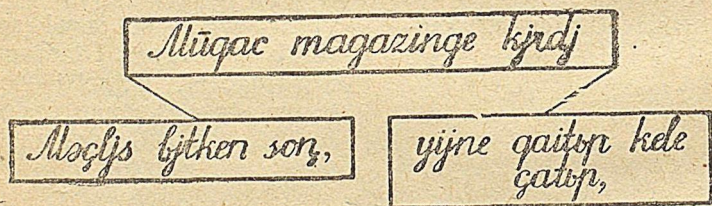
(Abal)

BJRBNQAI BASьNQЫLь SABAQTAS SƏILEMDERDYN SXEMASь

Kyz, volьp, oqucьlar çinalьp, mektepterde savaq bastaldь.

Məçljis vjtken son, Mūqac yijne qaitьp kele çatьp, magazinge kjrdj.

81-cattəqь. Kəp vaçьpьnqьlь qūrmalastardь kəcjrp, onьn qandai qūrmalas eke-njn anьqtaңdar.

1. Egerde əngjme eskj biurokrattar çənjnde qana bolsa, biurokratpen kyresu eң onaj çūmьs volqan bolar edj. 2. Tarixtьn savaqьn eske almasa, əz tavьnьn çauьngerljgjn kynnen kunge artььrp otьrmasa, eң ylken partia daqirap qaluь mymkjn. 3. Çaңa vasçь adamsьz, çaңa qoqam çasai almatьndьq siaqtь, çaңa vasçь adamsьz çaңa armianь da çasap aluqə volmaidь. 4. Bьzde əlden tap dūspanь çoq, olar çoiььp, soqçь çep voldь deñ qate. 5. Çūmьstь jlgerj çьberu ycjn, çūmьsker tavьnan kommunisterden tezdetjр, çaңa ma-

mandar daıındau kerek. 6. K p cılıktı t menn n k tergen s n men t menn n vaqıblau  jzge milliondaqan k pt n t  rivesj tekke qalmaıy  c n kerek, olardı  esepke alınp, jske asr n p otıruı kerek. 7. Partiada 1 million myse, komsomolda 2 million, k sjr oda ında 10 million mycemjz var dep  z m jz j  z m z   vatuq a volmaıd , b l  etk l kt  emes. (Stalin, komso mol tural ).

8.  astar soluz n  m ndet — oq r,   m das r, kyresj   yrj , olar  zderj n jsterj nde k sem sanalqandar n t rbielep, varlıq t  r bedegj jsterj n osılaı qoıu arqas nda, kommunister daırlap berse volqan . 9. Proletariat caruan  qaita t rbielep, qaita yiretj ,  nbekcj degenderj n  z ma na tart p  ketj , bailard n, qanaucylard n qar s lyq na balta savu kerek. (Lenin). 10. Elektrge qat tan mait n adam  a n  yrmeit nj n, b l jste q r qat tanu  etk l ksjz ekenj n sjzder  jlsenjzder kerek. 11. Proletariat kyresj n  maqsat  patcan  t sjrmen, alpa t, bailard  quimen  jte qald  deuge volmaıd . 12.  jz dj  tozqan  erjm z j  nerdj n  n sonq  tab s men qaruland ru  c n elektrlendjru jsne  n kemj nde 10   l kerek dep  jluge tijs. 13.  ndjrs,  er k sj n qaita  andand rmaı, kommunizm qo am n  asauq a volmajt n n  jzder  vden  jlemjz. 14.  jz dj ce,  jz dj  salt-sanam z proletariatt n tap kyresj nen tuatt n maqsatq  tol q va  n p otıruı kerek. (Lenin). 15.  jzde kapitalistj k fabrigj nde alqan t rbiesj n tastal almaı  yrge   m sc lar da var dep, Lenin aitqan volatt n. 16. Eger  a n qo am iesj volaısn dese, eger olar s n men eskj gvardian n ornbasar  volaısn dese, s z  oq,  astar  lj m degen qamal  qoldana alular  tijs. (Stalin).

17.  er qatparlar n n aras n qazqanda, ekjncj m zdaq d ujr aral q na  atat n, adam zatt n tol p  atqan q raldar  tab lqan. 18. B l q raldard  jstegen,  jz dj  tegj m z adam ekendjg n, sol kezden qalqan adam syiekt rj d leld dj. 19. Alqac  adamdard n   l  r,  er au st r ly na vyk l d nledegj a  r  atqan  zender t rt rmas  ol vola alqan. 20. Ortal q  ana ontystj k Azian n to aılar nda alqac  adam t  ym n  aıqan maim ldar voldaı dep,  oramaldauq a volad . 21. Maim ld n adamq a ainalu  ol nda, Engels tj n aıt nca, aldy men  zgeruge bet alqan qol men aıa  n n q zmetj k rjnedj. 22. Evropan n k n s   s nda v t rap qon s alqan, alqac  adam balas  sezdj  jrte- jrte v lj p s lleitj n qalpqa keledj. 23.  m rj nde  lken ma nz  orn alqan ott  da, ol sol kezde paidalana bastaqan. 24. Alqac  q ral tabıqatpen kyresudegj  jrs r ra q n s lyqtard   enj , adam  ned ujr  o ar  sat q a k teredj.

82- att  u. 25. T l q ly  qo am n n qatnas q ral  volumen qatar, qo am n  q ly . 26. T rt q qo am  c n, t l  n var  t  qan s r  jn ke tap q ral  vol p keledj. 27. T jsjz  svj r qo am m deni zor tab starq   ete almas,  svj r tarixi m ra a ie vola almas  dj. 28. T l oıdn  s nar ,  ke j egjz n rse sıaqt ,  jr mezg lde paida volqan. 29. Alqac  ol t men sat da volqan  sıaqt , t l de t men sat dan  jrtj nder,  o ar  sat q a  ettj. 30. Alqac  t l d v st  emes, sjlteu, qol,  m t lj deitj n seve mjz os  p k rlerden tuad .

31. Qol, ым tjljn q sarqъnъ qazjrgj ең қоқарқъ satъda tûrqaп tjlde-
den de qalyспai, qoldанылр сур. 32. Misal ycjп әrkjm sөilegen
sөzjnde sөzj arasъnda qoldаръn sjlter, vastаръn izep, alasûrûь sol
qol tjljn qaldыqtарь. 33. Dъbъstъ tjl de, qol tjl de, qoqамdыq
еңбек арqасъnda сьqqaп qûbъlъs. 34. Qoqамdыq еңбек қалqъz tjl dj
qana қасар сьqарqап қоq, ol adamdъ maimыldыqtan adam qalръna
keltjrdj.

83-қаттықу. Ваqыпъdъ lарdъn kөsemcelj, esjmcелj, сьлаulъ, carttъ railыларъn
bөlek-bөlek kөcjrjр қазьdар. Oндаqъ қоq тьnъ belgilerjп қоыdар.

1. Qartaiaqanda bjr kөrjр,
Zirat etjр qaituqa
Қамыл keldj аlыстан.
Ac, арьqtъ tengерjр,
2. Tarixtъ vilep mengerjр.
Qausaqan elge әl berjр
Kem-tарьna dәп berjр
Қймаq etken zamaпъn.
(Қамыл).
3. Aлыстан serмep,
Сурекten тервер
Сьмьлар воiqa қайылап

- Qiuadan сауьр
Qisъnъn тауьр
Таqыпъ қетjр қаыqап;
Tolqauь toqсан qъzъl tjl,
Sөileimjп desen eъzъn bjl.
4. Aulаqqa сьqраi
Сьвьлар вьqраi
Mejrlenbes ec sөzge.
5. Қаqsьqа аitsап қапъ erjр
Oqап kөnjl сьп berjр
Derttj jsjne em kөrjр
Nege altъndъ qez deisjп.

(Abai).

6. Damu varъsъnda tapтар айрmasъ қоылап соң қана bykjl өн-
djrs kollektiv болр ұймдасqап adamдар qоlъna kөcken соң qoqам-
da өkmet саlasi маңьзьп қоqaltадъ. (Kom. manifest).

7. Asu kelse aqыл keter,
Acudan aqыл көр bolsa
Asu ne eter. (Maqal).
8. Kөre tйra qaladъ sonda tylkj,
Qûymasъn bjlgen соң qûr qасqаnqа.
Auzъn асьр qoqаqtар tjsjп qairap
O da talas qыladъ сьвьп қаnqа.
Qъzьq kөrer, kөндj bolsa апылар,—
Botvailар саp qарamai сьqылапqа.

(Abai).

84-қаттықу. Көp ваqыпъdыларdъ схемалар васыndьqа qaisъь ваqыпъr tûrqa-
пып көisetjnder.

1. Bйралъr tûrъp.
Byъnъ qûrъp,
Qisaita tartъp mûrъnъ;
Әsemsjпjр, mәnsjпjр,

- Bjlgensjр, bәlsjпjр,
Әr nәrsenjп ornъp
Kerenau, kerden, bjr керjм,
Қаqpaidъ maqап sol qerjп.

(Abai).

II. Aq didарь қарqылдаp, tanadaï көzj қалтылдаp, mereke болqап
қерге ol varmasa, сәnj kelmeitjп siaqtъ. Bazarkyldjп brigadirj manaqъ
aeroplандаqъ Aman. Aman aeroplannan tyspei, Bazarkyljnen айрlмай

türqanda, qandai aıtısta bolsa da üialmai otıra aladı. Mıne, bygıngı toıda da tordıń aldında kesiłip otırıp alıp, cırene beruj de sonıń saldarı.

(Өbdjıda).

III. Ғырмансы ғы. Өкceлер quqan aлqыр ғыırjktıń tjesjne cыда-
mai aq, qasqırdıń belj būraqdar, tılj salaqtar, tıtırq quruqa ainal-
qan kezj edj. Arqa men qımnan betjı qaratır aıdar cыqır, qызы
qыran endj Lepsj, Qaral taıynda qausymalı cepjırp ker qairanqa
soqqan. Cavaqtai beljı vır teujr, toıattamaq edj. Quqan mendetken
caıynnıń qıırqı sekjldenjı, ыq ketjı, cıvатылqanь әlde qacan. Sol
qıırq syıretjle varıp, Qaral cына kјrgendj. Endj cыqar auzda,
tasqa җапыстар, cыqымдар vасыр qalmaq volıp, vатыm cengel lap
berdj.

Ol kynde qызы partizan Nesjbai zeıvjrek, pulemöt, vintovka
ynderjı bygıngı qoıларnıń маңғауындаı seznedj. Ertengj keckj
tјrcjłktıń тыныс дауыы сықылды.

Top jcınde, aqtıń soıqı oträdjı, tas jıge kјrjı vара җатқан aq
cыланнıń qıırqындаı kөrjı, qызыqa, җeljge quыр kele җатыр edj.
Tııaq serpjı tas ысıqқан qызы oträd qалыń cыңnıń jcıne aqындар
vata kјrjı, җаудыń алын kesjı almaq volды.

(Mıxtar).

IV. Al cıldыza cылы җel qavar berjı,	Anamызdaı җer jıp emjzgende,
Ған-җауар quанar toıqa eljırp,	Beıne әкендеı ystjıne aspan tөner.
Azaly aq kөpесjı sılke tastar	Ғалqыз atыı terletjı, el qыдыр,
Ғer kылımder өзjıne cыгаı berjı.	Sөlemdespeı җатыраq ыҗаң qақрақ.

(Abai).

§ 65. Satылы вақыпныңқылы саваqtas сөilem

Вақыпныңқылар vjрнqai volumen qatar, olardıń vасыңқыqa tura
вақыпвайтындағы da voladı. Tura вақыпвайтындағы satыласыр вақыпа-
ды. Iақnı vјrnece вақыпның сөilemder vасыңқыqa өз беттерjмен
вақыпвай, өздерj vјr-vјrjıne вақыпыр varıp, ең soıқысы qana vасың-
қы сөilemge вақыпнады.

Mıндаı вақыпныңқыларды *vјрнqai satылы саваqtas вақыпның-
қы* deıdj.

Mısaly:

Eger eskj җолды qoııp, өндj-
rıs pen egjstjktj җана җолмен
өркендетпесек, kommunistjк qo-
qam җасалмайтынын vјz vјlemiz
(Lenin).

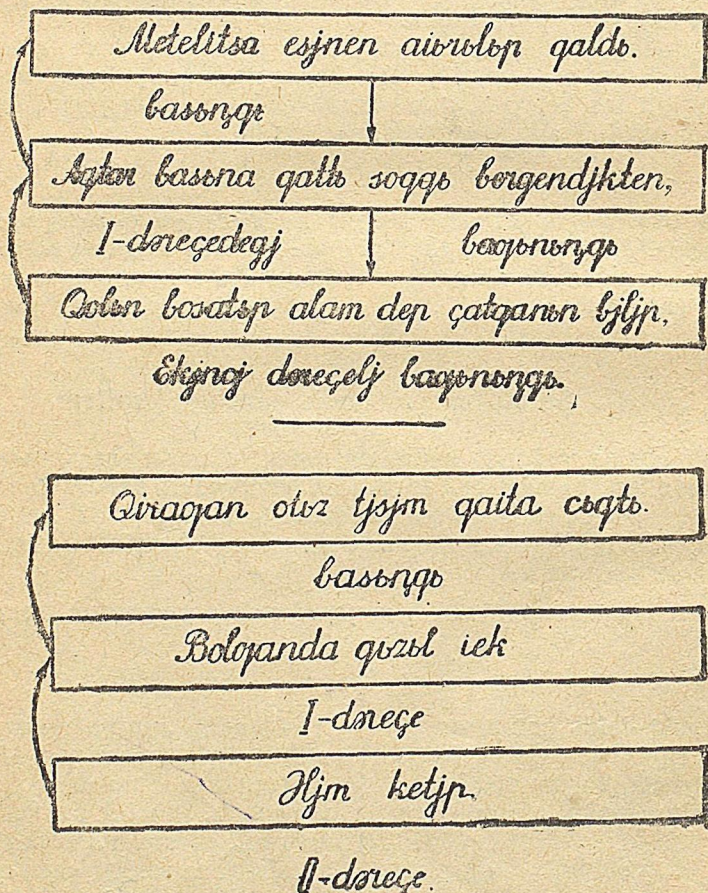
Mıндаı „qoııp“ degenmen
vjtken vјrjıncj вақыпныңқы сөilem
vасыңқымен qұmalasa алмады,
yilespeıdj. Оны тек өзjnen soıқы
вақыпныңқы сөilemge җалqастыру
арқылы qana vасыңқымен qосуqa
voladı.

Çastar eljmjzdn saiası ömjrn neqürlym çetjk vjljr, neqürlym sotsialistjk qürlysq aıntaşmen berjlse, soqürlym ösjr gyldene veredj.

(Qavyl, Kөktemde).

Munda da ekj vaqrynqy sөllem var. Bjrncysj „vjljr“ degen sөzben vjtedit. Ol sөllem vjrden vasyndyqa vaqryn vabyr, vasyndyqa çalqasady. Yitkenj, „çastar eljmjzdn saiası ömjrn çetjk vjljr, soqürlym ösjr gyldene veredj“ dep aitsaq, sөllem tysnjksjz volyr qalady, Budan: vjrncj vaqrynqy ekjncj vaqrynqysyz vasyndyqa çalqasa almatynyn vjlemjz.

11. Satyl vaqrynqyly savaqtas sөllemnjn qürlysyn mynada schemamen көrsetuge volady:

85-çattıqı. Мәна текстегі сәбақтас сөйлемдерді схемалар, қай бақыпандық қай бақыпандық арқылы бақыпандық бақыпандықты көрсетіндер.

6. Ҷәйләздар сумақь кереметтеі кестеленјр, алыста аспан җузјнде тортанысьр, Сырдыстың көмескј сандақь җан васпақан қар җарқан таудың кемеілерјн җарғыратьр, җарық төгудјң самасына қарай вјртјндеп сөнјр, җоқалыр җатты.

(Lermontov).

7. Вјгын пролетариат револуцисыын сөз қылақанда, әвјр еселген елді алыр, оның капитал маіданына қарсы тјрқан җеке кыс екенјн дервес сөз қылуы еді. (Stalin).

8. Кјмде-кјм мен сықыды ең алақта тау кезјр, кереметтеі көрјнјстерге көзјн ұзақ салыр, сай салаларындақь җан вјтјреріктей сап ауаны тоіымсыз җүтқан болса, ондай адам менјң бұл сиқыры суреттерді җеткјзгјм, айтқым, суреттегјм келу тјлегјмді әвден тусјнеді.

(Lermontov)

9. Кјм кемјтсе, өлгјм келјр,
Кјм мені алдасыа көнјм сенеі
(S. M.) -

11. Мұны оқыса кјм тапыр,
Ғырегінде от җаныр.
Сөзді ұқарық җан тасыа,
Айтса җарар, ән салыр.

10. Кјсјмсјнјр салпыдап,
Вјреуге өктем јс қыла,
Өз кысјм деп ойлایدь.

(Abai).

(Abai).

12. Ғантас әркјмнјң сөзјн сөйлеп җақымпазданыр, көбнесе өсек атыр, вјрді-вјрге атыстыр җүретјн мјнезді болқандықтан, Серјкбай җек көретјн.

(Qalmaqan).

§ 66. Aralas qūrmalas sөilem

Keide qūrmalasqan vјrnece җай сөйлемдер вјрј-вјрјмен салаласыр та, сонымен қатар, вјрј-вјрјмен сәбақтасыр та җалқасыады. Мәндай сөйлемді **aralas qūrmalas** деіміз. Aralas сөйлемдер вјрјнцј—төл сөз арқылы араласыр вагыр җасалады, екјнцј, төл сөзсјз җасалады.

Төл сөзді аралас қа мисал:

— Вјздің колхозымыз астықтың җинар волды—деп, Ақмет сөзјн вјтјрјр еді, җәрт ду қол сапалақтады. (Мәнда вјрјнцј төл сөз екјнцј сөйлемде „деп“ арқылы бақынады, екјнцј сөйлем үсјнцјге бақыпваидь).

Төл сөзсјз аралас қа мисал:

Вјз Maksim Gorkidjн „Ana“ degen кјтабын оқыр едік, патча заманындақь җауыздықтың талайын көзбен көргендеі вјлјр, җазисыоға алоқь аттық. (Мәнда алдыңқы сөйлем екјнцјге бақыпваидь, ал, екјнцј сөйлем үсјнцјге бақыпыр түр).

86-çattıyqı. Aralas qürmalastardı bökler köcırjıp alıp, olardıń tıanaqtı, tıanaqsız ǵaqtarıp, waqıyındıq basıp, ǵaqtarıp kórsetjinder.

1. Segjz ǵasqa kelgende, Gorki oquqa berjledj. Bıraq, ǵoqsıyq qolıp bailar, oqı almaidı. Gorki zor vıljımdı auyr tırmıspen arpaısa ǵırjıp, öz betjmen keijnnen ǵana ala aladı. Өlmestjı ǵamıp oilar, Gorki ıdıs-aıaq ǵuadı. Aıaq kijm satatıp dykenge ǵızmetker „bala“ volıp jsteıdj, ǵaraıyıs da, povardıń ǵerdemcısı de, gruzcık te volıp jsteıdj.

2. Ərine, Universitetke Gorki tyse almaidı, bıraq Gorki vırıyındı auyr, ılas ǵımtıstardı jsteı ǵırjıp, revolutsıasıp oquıp ǵastarmen tanısadı.

(Gorkıdın ɵmir vaıanı)

II. 1. Alǵasqı ǵıp auyrsına ǵırjıp ımtylıǵandai da volǵan edj, bıraq, ǵosıynıń vır toıynda serke tartıp ǵırgende, vılegjnen ǵıymıs ǵan aqtı. Et ǵızıp ǵaitqan soń seze bastadı.

2. Өz ǵamıp oilasa, beınetten tartıpna ǵılǵataı onda varmas edj, bıraq partia men ɵkmet volıp, sonдай kolhozdıń adamına da, malına da ata beıljın saldı.

3. Ǵaida varǵanıp mǵljm emes, əıteujr, tyste ǵan sorpa ǵıp əker, ǵılǵataı uıjıń ǵanına attı bailar ketedj.

4. Əcımdı toıdıra tıru kerek voldı da, artıpan taǵı vır varıp ǵaitıp, Əcım men anau ekj ǵıgıtke ǵalaqa voenkomatqa varasıp der, ǵavar vıldırdı.

(Mıxtar).

III. Ǵalǵıp tılj emes, jstep ketse, jstı de enserjıp tastadı.

(Əvdjldə).

IV. 1. Boǵanqa keldj „arma“—dep

— Aldıńda kjsj var ma?—dep

2. Ylken edjı „arma“—dep

— Aldıńda kjsjı var ma?—dep.

§ 67. Aralastardıń tınyıs belgjlerj

1. Töldj aralastıń töl sızderj ia ekj ǵaǵıpan vırdei tınaǵcamen ǵorcaladı, ia ekj ǵaǵıpan vırdei sıyǵsa ǵoıyladı. Ondaqı töl sızden soń keletjı „dep“ degen sızden soń ytjı ǵoıyladı. Bılardan vasqa vıqıyındıq seılemderden soń da ytjı ǵoıyladı. Mısalı:

— ǵıgıtterge ait, berj kelsjı, enbekter kelsjı, turmasıp! Ǵə, neǵıp tırsıp ǵıldam!—dep, Levinson ǵavaǵıp tyıjıp, ǵasındaqı partızandı tyrttı.

(Fadeev. Metelitsa)

2. Tölsjz aralastardıń tıanaqtısynıń da, tıanaqsızsynıń da sońpan ytjı ǵoıyladı.

Misaly: Çygjter keldj, kelgende de, olar çümesty vjtjrj qaita-
tyn volyp, әvden sailanyp keljptj.

87-çattьoju. Tөmendegj sөilemderdj taldap, tьnьs belgijlerjn qoьp cьoьndar.

1. Toi kjmdjkj ekenjn vjlu ycn, aulqa kelgende, aldьmen vjr ças әiel kezdesе kettj.

Әljbek keljp vатырдың çанынан отырды. Ekj vатыр vjrjmen-vjrj та-
пысь volqan соң, Çekecūnaq qараqьm, jnjm qarap отьrqaңca еrmek
volsьn sadaq атысайық dedj. ... Oсьmen кес vatty. Kесke taman Çeke-
cūnaq Әljbektjң еrljgjne ьза vольp, qараqьm, jnjsj vardyң тыньсь var
degen, sondьqtan, men dem аьp тыньqайьn, sen vygjn. .. menjmen
oьnar-kyljp таң атыр dedj. .. Әljbek kelgennen аq vатырдың çанында
отьruqa qorqamyз der, çinalqan qьz-keljncekter cьqьp kettj. Аузы-
нан аq көvjк аqьp vьl çerde vjraz talьp çatty da oьnan azar tьrьp
esjn çiqan соң Çekecūnaqqa aculandy.

(Әljbek vатыр).

2. Sol vai men Boran өkpelesjp çyrgen mezgilde, Noqailardyң
aуp ketetjn kezj volyp, çesjr qьzды берmei көсjp ketedj.

(Boran vатыр әңgimesj).

88-çattьoju. Aralastardaqь sөilemderdj tianaqь, tianaqьsьzды çaoyьnan vөjp
kөсjrp cьoьndar.

1. Maqtan ycn qairatsьz vольs volmaq,
Ittei qor vop өzjne sөz keltjrmek.
2. Demender өnves jske çйvanalyq,
Aqьl tapsaq, mal tapsaq, quanalyq.
3. Çat аidyнар jsj çoq,
Çau аidyнар kycj çoq,
Өz еrkjne çjbersen,
Ec nөsege toimaidy.
4. Ölen sөzdjң patcasь sөz sarasь,
Qьnnan qьstьrar er danasь,
Tьlge çenjл çyrekke cьь tьjр,
Ter-tegjs, çьmьr kelsjn ainalasь.
5. Dem аьsь yskjrk аiaz ven qar
Kөrj qьdan qьs keljp, әlek'saldь.
6. Vольs voldьm mjnekei,
Var malьmды cьoьndar
Tyiede qom, atta çal
Qalmady, elge tьoьndar...
7. Toiqanь ma, vьlmeimjn, toьqanь ma?
Çьlqь oьnar, vie qacqan tai, çarьsqan.

(Aval).

- II. 1. Sarьvai „qoidьm dedj“ sertjn çайьn,
Mьnьmen көp qarьсьp ne qьlayьn“.
2. „Әuelj tандаu kjmge?“ dedj tьrьp,
Bьlvьldai sөilese qьz keter çyrjp.

Çolbqtъ cal da sonda otyr edj.
—El ata qyloqan jsjn ыras eken.
Qonaq vor vjzdyn yiden däm tat dedj.

Qos ubs djldә verdj Әzjnge cal.
— Senjn ortaқ malың dep mendegj mal.
Cecjljsjp, ыrlasyp otyralыq
Әrtırlj qymbat baqа jckljjk al.

Bjr mezgilde cal aittъ „balam toqta
Mыstъ altың qыlatың var osъ çaqta.
Alys emes, az kyndjk çaqың çerde
Bólmai ma molyqтырыр ар qalısaq ta“?

Bala aittъ: „Әzjn bjl dep bül sözjne,
Cal quandy tigen son erk özjne.
Tөvesjnen tjk tırrp qyldъ qyzmet
Bittei carkez kelmeidj mjnezjne.

Tynj voıb çyrjptj voldsъ sәske.
Kөrjndj çarqyraqan yidei näste.
„Bül ne?“ dep sürap edj tıra qactъ
Bittel aial qylmadъ, көpjr әste.

„Bül ne?“ dep taqъ da aittъ. Әzjm sorıb,
„Qacqаның ne qyloqаның, mınca qırıb?“
„Сығарым, mınyң özj qaterlj çer
Bjr qaskoi, çadjgöi döudjn ornъ“.

„Qıp voladъ“ destj de sert bailastъ
Qattъ-qattъ aıtъыр uәdelestj;
Kөnljnde qara çoq aq nietpen
Dым çaqың dos voluqа ыңqailastъ.

(Abai).

§ 68. Tөл söz

Adam seilegende vjreudjn bjr mezgilde aitqan sözjn ne bül-
çypai, өз qalpynda saqtap aıtadъ, ne onың tyrjn өзgertjp, tek
mazmұnyн qana aıtadъ.

Aınыtpai, өзgertjlmei aıtyloqan vjreudjn sözjn — *tөл söz*
deimjz. Tyrj өзgertjljp, tek mazmұnyн qana saqtalыp aı-
tyloqan sözdi *töleu söz* deimjz.

Tөл sözdj, töleu sözdj seilem jcjne keltjrjp aıtусынын
өз sözj *өгде söz* dep ataladъ.

Misalıb:

Təl səz

Balalar kolxoz başqarmasına
kelip: „au aqatailar, vjz,
egjn başp volqanca, qır-
man kyzetudj mjdnetjmjz-
ge alamyz!“ dedj.

Təleu səz

Balalar kolxoz başqarmasına
kelip, özderjnjn egjn başp
volqanca, qırman kyzetudj
mjdnetjne alatyndyqtarın vjl-
gizdj.

Sol çağ misalda balaların səzj özderjnjn aytqanındai, qaimaq
büzylməstan keltirilgen. Oñ çağtaq da sol səz, vjraq balaların
səzjn aıtuc tyrjn özgeritp, maqnasın qana aıtıp tür.

Təl səz səilem yc tyrlj çolmen quraladı.

a) Təl səz ekjncj ornda volıp, onıñ aldında səz kjmdjkj ekendijj
aıtıladı. Misalıb: *Voçati: „sygjn çinalıñdar!“ dedj.*

b) Təl səz vjrcjncj ornda volıp, artınan onıñ kjmdjkj ekenj aıtı-
ladı. Misalıb: *„sygjn çinalıñdar!“ dedj voçati.*

v) Təl səz kjmdjkj ekenj barıq səilemnjn ortasında aıtıladı.
Misalıb: „Bara qol, — mışq aıtı, — qoian kəzge“.

(Krylovtañ).

90-çattıqı. Təl səz ben təleu səzderjn tavındar.

I. Kolxoz ekilj Estürqan: „Bjzdn kolxoz ötken çıdarı oñvai kel-
gen... Onıñ saldarı kolxozcılarğa da tıjp qonıtorqai volıp qalqanvız.
Bıl onı çolıp kelemjz. Kolxozda çasıyıp çyrgeñ vailardı cıqar-
dıq“ — dedj.

(Qalı).

II. Men: „Sizde egjstjn çalı qalai?“

Ol: Egjstjn çalıñ sūraisız va, Stalin çoldas?
Bjz çımyldıq.

Men: Al, onıñ ne cıqtı?

Ol: Bjz məselenj qavırqasınan qoidıq.

Men: Al, onıñ ar çağında ne voldı?

Ol: Çımyşmyşda özgerjs var, Stalin çoldas, çağın arada özgerjs
voldı.

Men: Sonda da?

Ol: Bjzde jlgerj başqandıq kərjne bastadı.

Men: Alai da egjstjn çalı qalai?

Ol: Bjzde əzjrge egjsmjz oñvai çatır, Stalin çoldas. (Stalin va-
iandamasınan).

III. — Sen türqan çağğa vjz qalai ötəmjz?—dep aıtqıladı — Ötkel
jzde—dedj valıqcs.

Gulıs valıqcsınjñ səzjn „su kec te öt“ dep aıtı eken dedj.

Gulıs suğa tystj. Bjraz çer kecjp vardi da odan əj çyre almadı.
Özen tereñ eken. Alıq vıtrıqqa vattı, başınan bərki tysjp, suğa
aqır kettj. Bərkiñe kəl vağa mjnıñ ald da, oñqıldaı bastadı.

İkli onı estjp:

— Bjzdn Gulıs çağır çatır eken, artınan vjz de varıq—dedj.
Barıq suğa tystj. Barıq da tereñge kelgen soñ:

— Suqqa ketjp varamыз! Сыqара көрjндер! — деп аіqаі салды. Аrqы қаqtан балыqсы qайыq әkeljp, судан сыqарыp алqанqа deіjn олар заріады да түрды.

Батырлар кyp cuaqqa сыqыр сынды, keptjрндj, syitjp, yidj-yijne tarastь.

(Батыр тјgіncj.)

§ 69. Tөл sөzdөrdjн тыньs belgіlerj

1. Tөл sөz ekjncj орнда түрса, оның алдынан qос noqat qойлады да, тырнақсаға алынады, төл sөzdjн басqы sөzj бас әрppen қазылады.

Mіsalь:

Aqactың сынығың vjр қаqqa алып qойыp, ол qолың cүмды да: „Kyl-pac, sen ketjp qайыp қаqсы qылдың, болмаqанда vjр çerjне tietjн edj“ dedj.

2. Eger төлsөz сүраулы, іа leptj болса, бұлардың артынан не сүраулыq не leptjk belgj qойылып, артынан сызықса qойылады.

Mіsalь:

„Mjне, бастыqы осы болу керек!“ — деп, Қақыp mоінып soзыp qarady.

„Mөлjk, qacan qaitamyз?“ — dedj Qasen.

3. Eger төл sөzdjн kjmdjkj ekendjgј turalь sөz, төл sөzdjн ortasyнда болса, оның алды, артынан ytjr қана сызықса qойылады.

Mіsalь: Sөkpenjz — dedj tylkj, — men sөz aitsam“.

(Abai).

Eskertu Cоqарqыдай төл sөz іcінде beten sөzdjн qыстырып qара sөзде kezdespeidj, tek өlendj sөзде qana kezdesedj.

4. Ekj adamның сөілескен sөzjн қазqанда, әrqaisьсының sөzj қаңа қолдан bastалады. Mündai болqан kynde төл sөz тырнақсаың іcіне алынады, vјraq, әvјr sөіleucjнjн sөzjнjн алдынан сызықsa qойу керек болады. Mіsalь:

Keide ol әіeljnen сүраітын:

— Illa qaitты ма?

— Cоq.

— Әіj cоq pa?

— Cоq.

— Іakov ce?

— Іakov ta.

— Solai. Cыrgen qoi, Mirocka emjp cыr me?

— Sen bұл turalь oilama, — деп Natalia aqыл verdj.

— Ket әrj...

(M. Gorki).

91-қатбағы. Tөл sөzderdegј тыньs belgјlerjнjн neljkten qойылаың тыsjндjрjндер.

I. Vera Pavlovna sөzjн: „Mjне, vјz көzjр vјr vјrjmјzдж қаqсы vјlemјz“ — деп bastady: — Men көzjр, sjzderdj қаqсы qызmetker

ekensjzder, çaqsъ qъzdar ekensjzder dei alamъn. Sjzder de menj әl qandai vjr esuas әiel eken demessjzder dep oilaimъn. Sondьqta endj vetpe-vet, acьq seilesujmъzge de voladъ. Men sjzderge әzjmn ne oilaqaъnmдъ aitraqъn. Menjъ sәzjmnjъ keivjr әerj ersj kәrjns onъ sjzder vjrden çaqtъrmaі oгъnsъz sәz eken dep salmaі, ne desenj der de әuelj çaqsъlap oilaъp aļp aіtarsъzdar dep senem, yіtken sjzder kәzjr menjъ әlde qandai esuas әiel emes ekenjmdj. Vjlesjzde Menjъ aіtraqъm mъnau edj, — dedj.

„Çurtqa çanъ acıtn adamdar, osъ kyngj vjz vjletjn dykenderde kәrj çumъs jsteu ycjn, әielderge anaqurılmъn paidaļbraq dyken acıqъ mymkjn — deucj edj. Men, mjne, sonъ js çyzjnde sьnamaq boldъn. Az kyngj tәçrивege qaraqanda, vїl cъndap ta mymkjn sьqıldъ. Sjz der eңbek aqъlarьdъzъ uaqъnda toļq aļьdъzdar, onъ ystjne qanc sьqъn sьqъt, qanca nәse aļdъq, mjne, soqan qaramastan, menj qolъmda әlj de volsa vjr qatar aqca qaldъ“ — dedj de, Vera Pavlovn vjr aıdъn kјrjs-sьqъs esevjn oqъp verdj. Sьqъsqa, tәlengen eңbe aqъdan vasqa, varıq sьqъndar kјrјptj: yі çaldau, oгъn-su, kerel desek, Vera Pavlovnanъ dyken çumъsъnda çyrjр izvozçikke ūstaqaı vjr somqa talau sьqъnъ da çazыlрtъ.

„Mjne, kәrdjnъzder me, — menjъ qolъmda mъna osъndai aqca qalъp oгъr. Qane, mūnъ qattemjz? — dedj taqъ Vera Pavlovna. Mer dyken acqanda, onъ paidasъn sol dykende qъzmet jstep eңbegj sјnјrgen tјgјncj әielderjъn әzderjne ylestjrp vermek vor acqan edjm. Sondьqtan, mъna tapqan paidaъs sjzderge ylestjrp vermekpjn. Bјrјncj sapar, tavъstъ әr qaisъьzqa vјrdei qъp vermekpjn. Mūnan keijngj sјn taqъ kәre çatarmъz; paidaъs osъlai volgen dūrъs pa, çoq, sjzderge mūnan da paidaļ volu ycjn, vasqaca volu kerek pe, onъ taqъ oilasa kәrermjz“ — dedj. Osъnъ aıttъ da, Vera Pavlovna qolъndaqъ aqcanъ tјgјncj әielderge tygel ylestjrp verdj.

(Серьсєvski, Ne jsteu kerek).

II.—Bul yide әielder tūra ma?—dedjm Ymjke, macinadan tysjр çatъp.

— Іe.

— Qanca әiel tūrasъzdar?

— 23 әiel.

— Olardъn vәrj ne jsteldj?

— Segjzj traktor çyrgъzucj, әzgesj qara çumъs jsteidj.

— Kәp eken — dedjm, oınaqan volъp.

— Bul vjr qostaqъ qana әielder, osъ aradaqъ qostardъn vәrjnde 70—80 әiel var.

— Bәrj de çumъsta ma?

— Çumъsta çoqъ vјren-saran.

Bјz macinadan tysjр voloqan kezde catъrdan taqъ mūrndau vjr qara vїçъr әiel çumъsker kļmъmen çygjrp cьqa keldj de:

— Saqat 2 vor qar pa edj? — dedj çulъp aļqandai Ymjke.

— Saqatqa qarap oгъru kerek, çoldas, traktor toqtaqalъ 25 minut boldъ — dedj Ymjt saqatъna qarap.

— Арыга, саындагы саага чыгып алдандырады. Ийат болду, тез бараык—деп кара бууру эил саырга чыгып кайта кырдк де, орус, қазагы аралас 5 эилди ertip алып сыоыр, бәрі асыга алаңдап, егін чытып қатқан қаққа кеткелі тұрған автотомонилге сөнеге берді.

(Сәбит, Екпнді).

§ 70. Тел сөзді төлеуге айналыру

Келде тел сөзді төлеу сөзге айналыруға тура келеді. Мұның керектігі қоғарыда айтылғанда, бір сөздің мазмұнын қысқа тырде тусындирмек болғанда, қана әркімнің айтп тұрған сөзін протоколға қазақанда көрinedi. Төлеу сөз, мазмұны қағынан өз сьққан тел сөзге өте қағын болуы мүмкін. Бірақ, төлеу сөзде сөйлеуінің тілі өзгеселігі сөз құрау басқалығы көрinбел қалады (ол туралы қоғары мисалдарға қараңыздар).

Тел сөзді төлеуге былай айналыруға болады:

1. Тел сөз етістігі тығел төуелді қалқан устине қалқанған табыс қалқаулы болып кетеді, барлық сөйлемнің бастауыс оның ең басында айтылады.

Мисалы:

Тел сөз.

— „Мен балдың құмысын істегенімде, аузым асқа қағымауыс еді“ деді Мұқас.

2. Егер тел сөздер ісінде сұраулы сөйлем іа сұраулы сөз келсе, сөйлем ортасында қандай, қалай, неіккен т. т. сияқты сұраулы есімдіктер қоылады да, негізгі баландауыс табыс қалқаулы есімге айналады. Мисалы:

Тел сөз

„Баландамадан қандай қортынды сықаруға болады?“—деп бастық сұрады.

„Дене сынықтыру меірамы қақыс өтті меі?“—бәрінің ақ сұрағаны болды.

„Мақан да осы көмеге баруға болар ма екен?“—деп сіз бір тырлі көңілісіз сұрадыңыз.

3. Тел сөз қаратпалар, одақалар, қыстырма сөздер, қана соның сияқты тырлі өз алды ерекшелігі бар сөздерден құрalsa, олар төлеуге айналады.

Мисалы:

Тел сөз.

„Әі Байымақ ал, бір ат қораны тызетуді erte қолға алмаған екенбіз!“—деп Оқабай өкінді.

Төлеу сөз.

Мұқас өз балдың құмысын істегенінде аузы асқа қағымауысын айтты.

Бәрі ақ дене сынықтыру меірамының қақыс өткендігін сұрады.

Сіз көмеге баруға болатын, болмауысын көңілісіз сұрадыңыз.

Бастық баландамадан қандай қортынды сықаруға болатынын сұрады.

Бәрі ақ дене сынықтыру меірамының қақыс өткендігін сұрады.

Сіз көмеге баруға болатын, болмауысын көңілісіз сұрадыңыз.

Оқабай ат қораны тызетуді erte қолға алмағанын Байымаққа өкініп айтты (Мұнда қенілдiк уың одақалдан басқа да бімеce сөздер тусып қалған).

Төлеу сөз.

Оқабай ат қораны тызетуді erte қолға алмағанын Байымаққа өкініп айтты (Мұнда қенілдiк уың одақалдан басқа да бімеce сөздер тусып қалған).

„Təitl Sūmpaib“—dep Raq̄s
ür̄st̄. Kəne, es̄j̄n qaida? Sen̄j̄n
es̄j̄n qaida, deim̄j̄n?!

Bül çerde təl səz̄dj̄ tēleuge ainal
ld̄r̄u mym̄k̄j̄n emes. Yitken̄j̄ m̄n
nda ə̄r̄j̄ odaq̄ai, ə̄r̄j̄ q̄st̄r̄ma
səz̄der kəp.

92-*çattəq̄u*. Təl səz̄derdj̄ taūp, t̄j̄st̄j̄ t̄n̄s bel̄ḡj̄ler̄j̄n qol̄p s̄ȳq̄ndar.

I. Əz̄j̄n qac̄pasān, ton̄ȳn da aman volar ed̄j̄. E, qac̄paq̄anda
qait̄pek̄r̄j̄n. Titt̄j̄n m̄stan̄qa qat̄n̄ ne q̄ȳq̄an̄n sen v̄l̄gen ç̄oq pa
ēd̄j̄n? Sol qat̄n it̄j̄n maq̄an aitaq̄tap, Ussi, Ser̄kko os̄n̄ȳn sazaib̄n
tart̄q̄z. Os̄ndaq̄ȳ ēn ziand̄s̄ os̄ dep q̄t̄q̄ulad̄ȳ q̄oi ol. Çoldas
Davidov ta aitar kərgen̄j̄n.

Sen əz̄j̄n qart volsān da ə̄t̄r̄jk̄ke degende kək colaq̄tan v̄r̄ ket̄j̄n
emess̄j̄n qoi.

Çoldas Davidov, kualend̄j̄rsen̄c̄j̄l

T̄j̄pt̄j̄ es̄j̄m̄de ç̄oq son̄ȳn.

..Aitaq̄taq̄an̄ ras. Sas̄q̄an̄nan, ə̄rine, auldan s̄ȳqa ç̄oneluge
tura keld̄j̄. Bas̄qa it̄tei volsa eken au ol it, naq̄z̄ ç̄ol̄var̄s̄ slaq̄t̄
qor̄q̄n̄s̄ q̄oi at̄ana n̄let.

Eck̄j̄m saq̄an it̄j̄ aitaq̄taq̄an ç̄oq, ç̄an̄ȳndan s̄ȳq̄ar̄p aitt̄p t̄ür̄s̄ȳn

Ainalaib̄n, Makar, sen̄j̄n es̄j̄nde ç̄oq qoi, t̄üq̄n̄ȳm! Sen̄j̄n əz̄j̄n d̄
es̄j̄n s̄ȳq̄r̄, t̄ys̄j̄n qac̄s̄r̄, qor̄q̄r̄ ket̄t̄j̄n q̄oi. Qaidan v̄l̄leijn dep ed̄j̄n
kəz̄j̄r Makar t̄ura qac̄ad̄ȳ dep men de oilap qol̄p ed̄j̄m. Titt̄j̄n tent̄ek
it̄j̄ men̄j̄ aulan̄ v̄ollai syired̄j̄ q̄oi. Ə̄l̄ es̄j̄m̄de, v̄r̄j̄ tyīj̄r̄j̄n üm̄t̄q̄an̄m
ç̄oq, sol qavaq̄an it volmaq̄anda, T̄it̄ men̄j̄n qol̄ȳnnan t̄j̄r̄j̄ ket̄pelt̄j̄r̄
ed̄j̄. Ol da, men̄j̄n ad̄ūȳn eken̄j̄m̄dj̄ əz̄j̄n de v̄l̄es̄j̄n q̄oi.

Nagulov t̄j̄s̄j̄ aūȳq̄an adam̄ca qavaq̄ȳn s̄ȳt̄p, Davidov̄qa: ç̄az̄ȳ
ver̄c̄j̄ os̄ȳq̄an tez̄j̄rek ç̄oq̄als̄ȳn ded̄j̄.

B̄j̄raq, Cukar cal bül ç̄ol̄s̄ v̄ür̄n̄q̄ȳdan v̄eler̄ ə̄nḡj̄mege ə̄uesten̄j̄
ketken ed̄j̄.

Kecke tamaq̄ j̄ckel̄j̄ yige ket̄j̄p vara ç̄atsam, Danets̄k̄id̄j̄n Nastes̄
q̄ǖd̄ȳq̄tan su al̄p ç̄at̄r̄ eken. Taūȳqtard̄ȳ bas̄q̄ar̄p ç̄ȳres̄j̄n v̄e q̄a
deid̄j̄. Bas̄q̄ar̄p ç̄ȳr̄m̄j̄n deim̄j̄n. Taūȳq̄t̄ȳn ç̄ǖm̄ȳrt̄q̄alaq̄an̄ v̄ar̄ m̄
qart deid̄j̄. Var̄ s̄ȳraq̄ȳm, var̄, b̄j̄raq, ç̄ǖm̄ȳrt̄q̄alaq̄andar̄ ə̄l̄j̄ az̄ deim̄j̄n.
Ə̄k̄j̄m cal taq̄ȳ v̄j̄rdeme demek̄c̄j̄ ed̄j̄, ç̄etenn̄j̄n ç̄ieḡj̄nde ek̄j̄ qor̄
om̄ȳrau soq̄s̄ȳp qal̄s̄t̄. B̄j̄reij̄n̄j̄n kək̄j̄reḡj̄nen qan car̄s̄ȳd̄ȳ d̄
ek̄j̄nc̄j̄s̄j̄n̄j̄n om̄ȳraūȳnan v̄j̄r̄ ūs̄ ç̄ȳn ǖs̄ȳp t̄yst̄j̄.

Ə̄k̄j̄m cal ç̄ol̄-ç̄onekei v̄j̄r̄ s̄ȳv̄ȳt̄ȳ ala sala vȳkendep solar̄qa q̄a
ç̄ȳḡj̄rd̄j̄.

(Coloxov.)

II. Kynderden v̄j̄r̄ kyn ek̄j̄ k̄j̄s̄j̄ keke ç̄at̄r̄ ed̄j̄. Ed̄j̄ge balalar̄
aitt̄ȳ:

„Əz̄der̄j̄n̄j̄z̄ s̄əlem ver̄men̄j̄z̄, eger s̄əlem ver̄se alman̄ȳz̄, s̄əlem
ver̄meis̄j̄z̄der̄ dep s̄əks̄e ç̄auav̄n̄ men ver̄em̄j̄n“ ded̄j̄. Ek̄j̄ k̄j̄s̄j̄ keke
balalar̄ s̄əlem ver̄med̄j̄. Balalar̄ nege s̄əlem ver̄meis̄j̄nder̄?“ ded̄j̄.

Ed̄j̄ge: „Çastar̄ȳn̄ k̄j̄c̄j̄ əz̄der̄j̄n̄ nege s̄əlem ver̄meis̄j̄nder̄?“ de
Ek̄j̄ k̄j̄s̄j̄ aitt̄ȳ: „B̄j̄z̄ ȳl̄ken̄v̄j̄z̄ v̄e, ç̄oq sender̄ ȳl̄kens̄j̄nder̄ m̄ e?“ Ed̄j̄
aitt̄ȳ: „B̄j̄z̄ ȳl̄ken̄v̄j̄z̄“.

Тюльгархан.

Q-к

MAZMON

	Avtorlardan	2
§ 1.	Söilem	3
§ 2.	Qabarık, süraul, leptj söilem	4
§ 3.	Çai söilem	6
§ 4.	Qürmalas söilem	7

SÖILEMNJN TÜRLAUL MYCELERI

§ 5.	Bastauc	9
§ 6.	Kyrdelj bastauc	11
§ 7.	Balandauc tural çalpy tysjnjk	12
§ 8.	Etsjstjkten volojan balandaucstar	12
§ 9.	Zai esjmnjn balandauc voluc	13
§ 10.	Syn esjmnjn balandauc voluc	14
§ 11.	San esjmnjn balandauc voluc	14
§ 12.	Esjmdjkterdjn briandauc voluc	14
§ 13.	Ystenlerdjn balandauc voluc	15
§ 14.	Aralas balandauc	16
§ 15.	Bastauc pen balandaucstyd ballapuc	16
§ 16.	Bastauc pen balandaucstyd arasında vızqcanın qoılatın ornı	17

SÖILEMNJN TÜRLAUSYZ MYCELERI

§ 17.	Alıqtauc	19
§ 18.	Toıqtauc	21
§ 19.	Pısqtauc	24
§ 20.	Kyrdelj pısqtauc	26

SÖILEM MYCELERJNJN ÖZARA BAJLANBSTAR

§ 21.	Qısu	28
§ 22.	Mengeru, mengerju	29
§ 23.	Qavsu	30
§ 24.	Çanasu	31
§ 25.	Söilem mycelerjnjn ornı çana ol ekrjnj	32

ÇAI SÖILEMDER

§ 26.	Toıymdı, toıymsyz söilem	34
§ 27.	Çaqısz söilem	35
§ 28.	Ataul söilem	36
§ 29.	Söilemdegi vırjıncıai myceler	37
§ 30.	Vırjıncıai söilem mycelerj arasındaq çaloıulıqtar	38
§ 31.	Vırjıncıai söilem mycelerjnjn tıns belgilerj	39
§ 32.	Söilemınjn oıacalanqan mycelerj	40

SÖILEMDEGJ OQCAU SÖZDER

§ 33. Qəstərma söz	43
§ 34. Qəstərma sözlərdin tənəs belgilerj	44
§ 35. Qaratpa söz	46
§ 36. Qaratpa sözlərdin tənəs belgilerj	47
§ 37. Odaqlılıq oqcau	47

QÜRMALAS SÖILEMDE

§ 38. Qürmalas söilemlər turalı çalır tısınk	49
§ 39. Salalas qürmalas söilemlər çana onın tyrlərj	50

ÇALQAUQBQTB SƏLƏSTƏRDİN TYRLƏRİ

§ 40. Tırkestj salalas	51
§ 41. Qarsılas salalas	51
§ 42. Ydelpelj salalas	52
§ 43. Talqaulb salalas	52
§ 44. Sebeptj salalas	52
§ 45. Kezektes salalas	53
§ 46. Beitaraptıq salalas	53
§ 47. Çalqaulbqtb salalastın tənəs belgilerj	53

ÇALQAUQBQSBZ SƏLƏLƏSTƏR

§ 48. Çalqaulbqsbz salalas söilemlər	54
§ 49. Çalqaulbqsbz salalastardın tənəs belgilerj	56

SƏBƏQTƏS SÖILEM

§ 50. Səbəqtəs söilem turalı çalır tısınk	56
§ 51. Səbəqtəs söilemnin tyrlərj	58
§ 52. Səbep — saldar səbəqtəs	58
§ 53. Mezgjldj səbəqtəs	59
§ 54. Cartı səbəqtəs	60
§ 55. Salıstırılmalı səbəqtəs	61
§ 56. Maqsatlı səbəqtəs	61
§ 57. Qarsılıqtb səbəqtəs	62
§ 58. Nəsqaulb səbəqtəs	62
§ 59. Jırgeles səbəqtəs	63
§ 60. Aıaulb səbəqtəs	64
§ 61. Sıltenlj səbəqtəs	64
§ 62. Səbəqtəstardın tənəs belgilerj	65
§ 63. Baqınlıq söilemlərdj sıstıru	66
§ 64. Bırınqatı baqınlıqlı səbəqtəs söilemlər	67
§ 65. Sıtlı baqınlıqlı səbəqtəs söilemlər	71
§ 66. Aralas qürmalas söilem	73
§ 67. Aralastardın tənəs belgilerj	74
§ 68. Tel söz	77
§ 69. Tel sözlərdin tənəs belgilerj	79
§ 70. Tel sözlj teleuge ainaldırı	81

